

Святослав Ратушняк

ПРАВОЗНАВСТВО

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ 9 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2025

УДК [340(477):37.016](075.3)
Р25

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 27.01.26 № 110)*

Підручник створено за модельною навчальною програмою
«Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти
(авт. Пометун О.І., Ремех Т.О., Рябовол Л.Т.)

Ратушняк С.П.

Р25 Правознавство : підручник для 9 кл. закладів загальн.
середн. освіти. Частина 1. / С.П. Ратушняк. — Тернопіль :
Навчальна книга — Богдан, 2025. — с. : іл.

ISBN 978-966-10-9225-8

У підручнику ви знайдете інформацію про те, що таке право і якою є його роль у житті кожного та суспільства в цілому; якими є основні права і свободи людини та як їх можна захистити; про взаємовідносини людини з державою.

Особлива увага приділяється правам і можливостям дітей у різних сферах у сім'ї, на роботі, в побуті чи у випадках порушення закону. Усі матеріали мають практичне значення: вони допомагають школярам краще розуміти свої права і правильно поводитися у різних ситуаціях. Метою курсу є забезпечення умов для формування елементів правової культури, правових орієнтирів та правомірної поведінки учнів.

Для учнів і учениць 9-х класів та для всіх, хто хоче отримати базові знання про право.

УДК [340(477):37.016](075.3)

Завантажуйте безкоштовний інтерактивний електронний додаток, використовуючи детальну інструкцію, за посиланням:
<https://edodatok.com/9225-8/>

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

ISBN 978-966-10-9225-8

© Ратушняк С.П., 2025
© Навчальна книга — Богдан, виключна
ліцензія на видання, оригінал-макет, 2025

Вступ

Новітня епоха — це не лише час надсучасних технологій, а й час права. Саме за допомогою правових норм регулюються складні соціальні відносини, формуються закони й правила життя людей у суспільстві, підтримується й забезпечується мир та стабільність на нашій планеті, виховується нове покоління, твориться добро та справедливість. Для того, щоб норми права були реальними та дієвими, необхідно, аби не лише фахівці-юристи, а й кожна людина орієнтувалася у правовому полі.

Великого значення нині набувають правова освіта та правове виховання, які формують правову культуру і правову свідомість.

Щоб захистити свої права, потрібно їх знати. І не лише знати, а й уміти застосовувати правові знання. Важливо намагатися не тільки засвоїти певний обсяг інформації, а й розвинути практичні навички — адже вам доведеться розв'язувати правові питання у власному житті, поширювати правову освіту у своєму соціальному середовищі.

У підручнику ви знайдете цікаву й корисну інформацію про права і свободи людини в різних сферах її життєдіяльності, вправи та ситуаційні завдання, які допоможуть вам краще зорієнтуватися у світі права.

Мета курсу — створення умов для формування елементів правової культури, правових орієнтирів та правомірної поведінки учнівства.

Завданнями, реалізація яких забезпечить досягнення окресленої мети, є:

- ▶ ознайомити учнівську спільноту з правом, його важливою роллю в житті суспільства, ключовими поняттями і термінами юридичної науки;
- ▶ сприяти формуванню фундаментальних цінностей, таких як права та свободи людини і громадянської спільноти, демократія, активна громадянська позиція та ін., що становлять основу демократичної правової держави і громадянського суспільства в Україні;
- ▶ виробити в учнів та учениць уміння використовувати правові знання для реалізації і захисту своїх прав, свобод та законних інтересів; оцінювати й регулювати свої взаємини з іншими;
- ▶ здійснювати вибір моделі поведінки у повсякденних життєвих ситуаціях, орієнтуючись на норми права, що стосуються неповнолітніх;
- ▶ опрацьовувати окремі положення нормативно-правових актів;
- ▶ застосовувати на правовому матеріалі критичне мислення, аналіз і синтез, оцінку, рефлексію, уміння спілкуватись, дискутувати, розв'язувати проблеми;
- ▶ сформувати навички правомірної поведінки;
- ▶ прищепити дев'ятикласникам та дев'ятикласницям інтерес до права, заохотити їх до свідомого використання, застосування й дотримання правових норм.

Підручник містить 10 рубрик: «Навіщо тобі це потрібно?», «Важливі терміни і поняття», «Пригадайте», «Мовою документів», «Цікаво знати», «Працюємо і обговорюємо в парах», «Працюємо і обговорюємо в групах», «Досліджуємо (інтерактивна вправа)», «Висновки», «Завдання та запитання». Ці рубрики допоможуть краще орієнтуватися в підручнику, опрацьовувати основний, довідковий та додатковий матеріали, практично застосовувати набуті теоретичні знання.

В інтерактивному електронному додатку до підручника подано зображення, відеоматеріали, тексти, схеми, завдання, тести, нормативно-правові акти й багато цікавого і корисного, що можна використовувати як на уроці, так і для роботи вдома.

На допомогу вчителю/вчительці подано календарно-тематичне планування з «Основ правознавства» для 9 класу.

Структура посібника дає змогу вчителю/вчительці самостійно комбінувати матеріали й будувати урок, більшою чи меншою мірою використовуючи практичні та інтерактивні вправи, завдання для розвитку критичного мислення, кооперативного навчання тощо, на власний розсуд визначати необхідні методики для максимально якісних результатів з огляду на можливість, знання й нахили учнів та учениць.

Наприкінці кожного параграфа подано шість «Завдань та запитань (домашніх завдань)» відповідно до шести рівнів освітніх цілей, які застосовуються для визначення розвитку в учнівства навичок мислення (за системою Блума). Відповідно кожному запитанню під №: 1) сприяють засвоєнню знань, 2) забезпечують розуміння фактів, правил і принципів; 3) спрямовані на формування навичок використання; 4) формують здатність аналізувати ситуації, явища, події; 5) розвивають уміння синтезувати; 6) навчають оцінювати.

Успішне засвоєння курсу забезпечить виконання поставлених завдань і сформує почуття свідомого громадянина та громадянки.

Бажаємо успіхів!

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Навіщо тобі це потрібно?

Важливі терміни і поняття

Пригадайте

Мовою документів

Цікаво знати

Працюємо і обговорюємо в парах

Працюємо і обговорюємо в групах

Досліджуємо (інтерактивна вправа)

Висновки

Завдання та запитання

§1. Цінність права

NEW

Навіщо це тобі потрібно

Тема «Цінність права» є надзвичайно важлива і потрібна всім! Кожна людина має гідність, свободу, право на справедливе ставлення.

Ці знання вам потрібні для того, щоб уміти захищати себе та поважати інших. Гідність, справедливість, рівність і свобода — це не просто слова, а принципи, які допомагають будувати чесне та вільне суспільство, бути відповідальними громадянами, знати свої права й обов'язки та вміти відстоювати їх у житті. Вивчаючи цю тему, ви навчитеся критично мислити, приймати чесні рішення та діяти заради справедливості. Ці знання знадобляться вам сьогодні й у майбутньому.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати причини й значення виникнення права, роль права в житті суспільства;
- аналізувати спільні та відмінні риси різних видів соціальних норм;
- визначати, яку роль відіграють норми права для держави, суспільства, кожної людини;
- характеризувати засади (принципи) права.

Право, гідність, справедливість, рівність, свобода, соціальні норми, норми моралі, релігійні норми, традиції і звичаї, Конституція України.

E

Висловіть свої думки щодо власних асоціацій із термінами «правила», «право», «закони».

Працюємо в парах. Обговоріть такі питання:

1. Навіщо потрібні правила і право?
2. Де і чому діють правила і право?
3. Де і чому правила і право порушуються?
4. Які наслідки для людини, родини, держави мають дотримання чи порушення правил і права?
5. Чому важливо завжди дотримуватися правил і норм права?

1.1. Коли і чому виникають правила, право, закони.

Першими правилами були обряди, ритуали, звичаї. Ритуали та обряди встановлювали правила поведінки між первісними людьми. Неспроможність людини пояснити ряд природних явищ призвела до виникнення віри в існування надприродних божественних явищ і, з часом, до релігійних культів та правил.

Згодом формуються звичаї та моральні норми. Звичаї виникають у формі заборон, дозволів, зобов'язань, табу. Звичаї регулювали всі життєві ситуації — від господарської діяльності до сімейних відносин та відносин між членами роду. Первісна мораль базувалася на поняттях «добра» і «зла».

Правила поведінки між людьми виникають тому, що:

- з'являється необхідність упорядкування відносин між людьми у різних життєвих ситуаціях шляхом встановлення певних норм (правил, стандартів);
- з'являється необхідність регулювання поведінки конкретної людини у конкретних випадках;
- правила спрямовували діяльність людей на створення умов для життя й звільняли від постійного страху перед навколишнім світом.

Таким чином, із появою та розвитком людського суспільства формуються та розвиваються правила поведінки людей. Протягом тисячоліть одні правила змінювалися, розвивалися і застосовуються донині, інші відмерли й залишили лише свій слід в історії.

На світанку історії людства, у період первіснообщинного ладу, коли ще не було поділу суспільства на соціально неоднорідні верстви, основою організації був рід — об'єднання кровних родичів. Такому соціальному об'єднанню були властиві: спільна організація праці (полювання, збиральництво); спільна власність на засоби виробництва (спільні знаряддя праці); перерозподіл «доходів» (все необхідне, що здобувалося для життя, здавалося в «загальний котел»); посади вождя, старійшини були виборними, змінними, матеріально посада не заохочувалась — це були най-

поважніші та найдосвідченіші люди. Влада базувалася на їхньому авторитеті та добровільності членів роду; найважливіші питання обговорювали на зібраннях усіх членів роду, тобто влада належала не окремим людям, а суспільству в цілому, без створення спеціальних органів.

Отже, влада та суспільство збігалися.

Розвиток родових общин призвів до зміни організації влади:

- змінилося становище вождів та старійшин: їхня влада стає спадковою, вони перестають працювати, займаються лише керівною діяльністю, одноосібно приймаючи рішення з важливих питань, не враховуючи думки роду чи племені;
- рада вождів, яка ще донедавна обирала вождя, відходить на другий план, а на перший висувається дружина вождя;
- протягом певного часу посада вождя перетворюється на посаду правителя, його оточення — у радників та намісників, а дружина — у військо.

Отже, влада поступово починає відділятися від суспільства (влада та суспільство перестають збігатися). Публічна влада для управління населенням має вже апарат управління (чиновники) та примусу (поліція, в'язниці, армія).

Мононорми

Таким чином, держава з'являється у результаті складних змін в економічному житті суспільства, поступового відособлення верстви людей, які зосередили у своїх руках управлінські функції.

Задля підтримки своєї влади й впорядкування відносин у державах правителі встановлюють загальнообов'язкові для всіх правила, які ми сьогодні називаємо **«правом» (право знаходить своє відображення в законах)**. Отже, право виникає разом із державою і стає одним із найважливіших видів соціальних норм.

Якщо в первісному суспільстві життя людей регулювалося переважно звичаями і традиціями, релігійними і моральними нормами, то з виникненням держави і права право набуває панівної ролі серед соціальних норм у міру своїх властивостей, хоча зазначені норми так чи інакше впливали й впливають донині на формування норм права.

У періоди стародавньої історії та часів середньовіччя право і закони стояли переважно на боці меншості — рабовласників і феодалів, захищаючи їхню власність, привілеї, можливості.

Із розвитком суспільства під тиском об'єктивних та суб'єктивних чинників (економічні зміни, розвиток науки і техніки, війни, торгівля, освіта тощо) змінюються право і закони.

У більшості сучасних демократичних державах загальнолюдські цінності мають найвищий пріоритет, усі люди є вільними і рівними. Право і закони забезпечують та захищають права та свободи людини. В таких державах кожна особа, залежно від своїх здібностей, бажань, самореалізації, праці, може брати участь в управлінні державою, обираючи чи будучи обраною до органів влади, самоврядування, займаючи ті чи інші посади. Держава існує для людини, а не людина для держави.

1.2. Поняття, види соціальних норм. Право і мораль.

Норми, що регулюють відносини між людьми, називають **соціальними**.

Соціальні норми — це правила поведінки, що зумовлені розвитком суспільства, які регулюють різні сфери суспільних відносин і забезпечуються різноманітними засобами впливу.

«Закони»
стародавніх
часів

Найбільш поширеними соціальними нормами є:

- звичаї і традиції;
- норми моралі;
- релігійні норми;
- норми права.

Звичаї і традиції — це правила поведінки, що склалися історично і закріпилися у суспільстві внаслідок багаторазового використання. Такі норми можуть стосуватися як окремих сімей, певних територій, народів, націй, так і держав.

Наприклад, якщо для європейця білий одяг — це святковий одяг, то на Сході — це одяг трауру (печалі); якщо європейці вітаються за руку, то на Сході така спроба буде сприйнята як образа.

Окремої уваги заслуговують правові звичаї — правила поведінки, що склалися історично й у подальшому були закріплені державою.

Релігійні норми — норми, що регулюють поведінку та дії, що засновані на вірі в існування богів. Найважливіші з цих норм записані у священних книгах кожної релігії, таких як Коран (іслам), Біблія (християнство), Тора (іудаїзм), Типітака (буддизм), Рігведа (індуїзм) та інші. Ці норми визначають світогляд і правила поведінки вірян як у повсякденному житті, так і під час богослужінь.

Норми моралі — правила, що регулюють поведінку людей з точки зору поглядів суспільства на добро і зло, справедливе і несправедливе, гуманне і негуманне. Норми моралі підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки. Ці норми формуються на підставі уявлень про добро і зло, справедливість і несправедливість. Це правила поведінки, які існують у вигляді ідей і принципів (дотримуватися слова, бути справедливим, чесним). Вони дотримуються кожною людиною добровільно внутрішнім переконанням і суспільною думкою. У разі недотримання (невиконання) цих норм на людину чекає громадський осуд. І як результат у неї можуть виникати почуття сорому, каяття.

Мораль має історичний характер й виникає раніше за право. Тому, певною мірою, норми права формувалися й змінювалися під впливом моральних норм (заборона вбивств, рабства, скасування смертної кари, визнання права власності тощо). І, навпаки, норми права мають вплив на норми моралі (рівність усіх людей, людська гідність, честь...).

(Правові звичаї. Таліон. Свідки договору.)

Релігійні норми. Хадж

Особливе місце серед соціальних норм займають норми права.

Норми права – загальнообов’язкові правила поведінки, що встановлюються та охороняються державою.

1.3. Основні засади (принципи) права.

Термін «принцип» у перекладі з латинської означає «початок», «основа». Отже, засади чи принципи права — це керівні положення, фундамент, основа, те, на чому базуються норми права. Принципи права визначають, на яких цінностях воно будується в тій чи іншій державі, світі. Принципи права закріплені як у міжнародно-правових документах і мають обов’язковий характер, так і в законодавстві окремих держав.

Загальноновизначеними засадами права, без яких право не може функціонувати, є: гідність, справедливість, рівність, свобода.

Гідність означає, що кожна людина унікальна й цінна вже за фактом свого існування, незалежно від статі, віку, раси чи будь-яких інших ознак. Держава та суспільство мають поважати людину, не ганьбити її, не принижувати її честь.

Справедливість — це коли усі мають отримувати те, що їм належить по праву. Це одне з основних завдань права: захищати інтереси людей, захищати тих, чий права порушують, і карати порушників закону. Справедливість — це рівність перед законом.

Рівність означає, що всі люди рівні у своїх правах та можливостях, що всі однакові. Це означає, що дискримінація заборонена. Наприклад, рівність чоловіків і жінок, рівність у доступі до освіти чи працевлаштування. У праві це часто закріплюється у вигляді норм про недискримінацію. Рівність — це не лише однакове ставлення до всіх, а й забезпечення рівного доступу до можливостей, прав і ресурсів, незважаючи на фізичні чи ментальні особливості. Наприклад, це безбар’єрне середовище для осіб з інвалідністю: доступність будівель (наявність пандуса чи підйомника), можливість самостійно пересуватися в громадському транспорті людині на візку, адаптація інформації шрифтом Брайля чи її озвучення.

Свобода — це можливість моделювати власну поведінку, діяти за власним вибором, якщо це не порушує свободи й права інших. Свобода тісно пов’язана з відповідальністю: кожна людина вільна у вчинках, але відповідає за їхні наслідки. Основні свободи — свобода слова, свобода світогляду, свобода пересування тощо — це основа демократії.

На зазначених принципах права побудовано основний закон нашої держави Конституцію України та всі інші нормативно-правові акти.

1. Опрацюйте статті Конституції України. Визначте засади (принципи) права.
2. Обговоріть у парах, висловіть свою думку, чому ці засади є важливими для кожного із вас, суспільства, держави, міжнародного співтовариства.

Конституція України

Стаття 21. Усі люди є вільні та рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам.

Працюємо разом. Дозаповніть (домалюйте) табличку.

Обговоріть, що і чому ви домалювали (дописали) в пропущених клітинках.

Засади права	Гідність	Справедливість	Рівність	Свобода
Зображення				
Ключова думка	Кожна людина цінна та неповторна			Право діяти за власним вибором
Приклад		Чесне судочинство		

Завдання та запитання

- 1) Що таке правила, соціальні норми?
- 2) Вкажіть причини виникнення права.
- 3) Наведіть приклади різних видів соціальних норм.
- 4) Поясніть, як право і мораль взаємопов'язані.
- 5) Сформулюйте спільні та відмінні риси різних видів соціальних норм.
- 6) Оцініть, яку роль відіграють основні засади права в житті людини.

Проект. Створіть презентацію на тему: «Цінність права в житті людини».

РОЗДІЛ І

ПРАВО В ЖИТТІ ЛЮДИНИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

§2. Право і закони в житті людини

NEW

Навіщо це тобі потрібно

Вивчення теми «Право і закони в житті людини» є надзвичайно важливе для вас, адже ця тема закладає фундамент правової обізнаності та громадянської свідомості.

Ви дізнаєтеся, що таке право, як воно працює, чим відрізняється від моралі чи звичаїв. Це дасть змогу розуміти свої права та обов'язки, діяти в рамках закону. Знання про функції та джерела права допоможе орієнтуватися в правовому полі та захистити себе від порушень, а також допомагати іншим у разі потреби. Ви отримаєте базові знання, які важливі для майбутніх виборців, громадських активістів, юристів, політиків, а також усіх, хто хоче впливати на зміни в країні.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, що таке право та називати його ознаки;
- аналізувати відмінності між нормами права та іншими соціальними нормами;
- визначати, яку роль відіграють норми права для держави, суспільства, кожної людини;
- характеризувати джерела (форми) права.

Право, норми права, функції права, джерела (форми) права, правовий звичай, релігійно-правові норми, корпоративні норми, нормативно-правовий акт, правовий прецедент, нормативний договір.

Латинське прислів'я:

"Jus est ars boni et aequi".
(Право — це мистецтво добра і справедливості).

1. Які думки у вас викликає це прислів'я?
2. Яким є ваше ставлення до цього вислову?
3. Чи помічали ви, як часто ми стикаємося із правом у повсякденному житті?

2.1. Поняття та ознаки права.

Норми, які регулюють відносини між людьми, називаються соціальними. Розрізняють такі види соціальних норм:

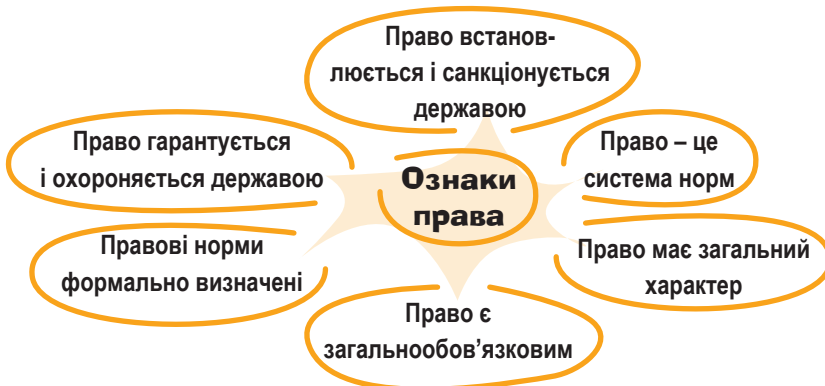
- звичаї і традиції (склалися історично і закріпилися у суспільстві внаслідок багаторазового використання);
- норми моралі (регулюють поведінку людей з точки зору поглядів суспільства на добро і зло, справедливе і несправедливе, гуманне і негуманне);
- корпоративні норми (норми об'єднань громадян);
- релігійні норми (регулюють поведінку та дії, що засновані на вірі в існування богів);
- норми права.

Норми права – загальнообов'язкові правила поведінки, що встановлюються та охороняються державою.

Такі норми закріплені у Конституції України, законах, указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України тощо.

Правові норми посідають особливе місце у системі соціальних норм. Вони мають ряд ознак, що відрізняють їх від інших засобів впливу на суспільство.

Основними ознаками права є:

1. **Право встановлюється і санкціонується державою.** (Лише органи держави наділені повноваженням видавати нормативно-правові акти. Міжнародні договори стають чинними в державі лише після їхньої ратифікації — затвердження законодавчим органом влади.

2. **Право — це система норм.** (Право не є простою сукупністю норм та приписів. Право є системою, у якій всі складові елементи погоджені й пов'язані. Системність права забезпечується розробкою й прийняттям нормативно-правових актів).
3. **Право має загальний характер.** (Правові норми поширюються на невизначену кількість відносин).
4. **Право є загальнообов'язковим.** (Право не передбачає можливості невиконання чи порушення його приписів будь-якою особою, що перебуває в державі, незалежно від того, подобаються їй чи ні ті чи інші норми права, знала вона про них чи ні).
5. **Правові норми формально визначені, закріплені в нормативно-правових актах та інших джерелах права** (закони, укази, постанови, нормативно-правові договори, судові рішення, релігійно-правові норми тощо).
6. **Право гарантується і охороняється державою.** (Для забезпечення виконання норм права усіма особами держава наділена специфічними повноваженнями. Такими повноваженнями є право застосовувати штрафні санкції, приймати обов'язкові для виконання рішення, контролювати певні процеси та дії, притягувати до відповідальності в судовому порядку, застосовувати примус, силу, покарання тощо. Все це покладається на компетентні державні органи, в тому числі й правоохоронні, такі як міліція, прокуратура, СБУ та інші).

Отже, *право — це система загальнообов'язкових, формально визначених, загальних правил поведінки, що встановлюються, гарантуються і охороняються державою та регулюють суспільні відносини між людьми.*

Норми права регулюють і охороняють суспільні відносини.

2.2. Функції права.

Призначення права (функції права) слід розглядати у таких основних аспектах:

- *за допомогою права регулюються відносини в суспільстві* (захищаються права людини; розв'язуються проблеми, спори та конфлікти; підтримуються порядок і стабільність; функціонують і розвиваються економіка й торгівля; функціонують органи влади та самоврядування тощо);
- *за допомогою права суспільні відносини охороняються* (встановлюються заборони й обмеження; відшкодовується завдана шкода; відновлюються порушені права тощо);

Визначте твердження, які регулюються нормами права

- *за допомогою права суспільство розвивається* (за допомогою права розв'язуються різноманітні завдання; право забезпечує прогрес у суспільному розвитку взагалі, підтримується мир і взаємовідносини між державами, народами, групами людей тощо);
- *право надає кожній людині можливості для існування й самореалізації* (кожна людина визначає для себе певні цінності й орієнтири; кожна людина вибирає свою модель поведінки; кожна людина має рівні можливості тощо).

Про які функції права йдеться

2.3. Джерела права.

Право завжди має бути формалізованим. Якщо норма права не вміщена у певну форму, то вона залишається нормою поведінки, але не є нормою права.

Форми (джерела) права — це державно-офіційні способи закріплення і зовнішнього прояву правових норм.

Основні форми права:

1. **Правовий звичай** — *правило поведінки, що склалося в результаті багаторазового повторення людьми певних дій*. Держава визнає лише ті звичаї, що мають санкціоноване державою правило найбільше значення для суспільства і відповідають його інтересам (наприклад, звичаї національних меншин — законодавством України дозволено не використовувати ім'я батька в паспорті, якщо звичаєм цієї нації це не передбачено; законодавством при одруженні дозволено мати лише подвійне прізвище, але якщо в національній традиції передбачено інше, то прізвище може складатися із трьох і більше слів).
2. **Релігійно-правові норми** — *санкціоновані державою церковні канони та інші релігійні норми, яким надається загальнообов'язковий характер*. Поширені в мусульманських країнах (норми шаріату (релігійне право побудоване на ісламі) забороня-

Стаття 28. Ім'я фізичної особи

Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям. Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить.

(Цивільний кодекс України)

Стаття 35. Право на вибір прізвища при реєстрації шлюбу

Наречені мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами.

Наречена, наречений мають право приєднати до свого прізвища прізвище нареченого, нареченої. Якщо вони обоє бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається, з якого прізвища воно буде починатися.

Складення більше двох прізвищ не допускається, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належить наречена і (або) наречений.

(Сімейний кодекс України)

ють вживати алкоголь, непокору батькам і чоловікові, вбивства, крадіжки тощо).

3. **Правовий прецедент** — *судове чи адміністративне рішення з конкретної справи, якому надається формальна обов'язковість під час розв'язання усіх наступних аналогічних судових чи адміністративних справ.* Юридичний прецедент застосовується тоді, коли існують прогалини в правовому регулюванні чи є потреба в юридичній кваліфікації конкретних обставин, а за судом чи іншим органом держави визнається право нормотворчості, тобто офіційного формулювання юридичних норм. Судовий прецедент як джерело права властивий англосаксонській правовій системі (Велика Британія, США, Індія).
4. **Нормативний договір** (правовий договір) — *документ загального характеру, що встановлюється за загальною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою.* Договір між роботодавцем та робітниками (уповноваженими особами), в якому зазначені загальні умови праці (колективний договір).
5. **Нормативно-правовий акт** — *письмовий документ, який приймається компетентним органом в установленому законом порядку, має загальний характер, забезпечується державою і містить норми права* (нормативно-правові акти поділяються на закони та підзаконні акти).

Класифікуйте
джерела права

6. **Міжнародно-правовий акт** — документ міжнародного співтовариства, який із погодженням держави (ратифікація) поширюється на її територію. Найпоширенішими серед міжнародно-правових актів є міжнародні договори, які можуть укладатися між двома і більше державами. Такі договори можуть встановлювати спрощені правила перетину кордонів, правила торгівлі, навчання, обміну технологіями, спільні економічні проекти тощо.

Складіть таблицю «Порівняльна характеристика права та інших соціальних норм»

Соціальні норми	Норми права

Завдання та запитання

- 1) Що таке соціальні норми, право, норми права?
- 2) Вкажіть ознаки права.
- 3) Наведіть приклади джерел права.
- 4) Поясніть, чому, на вашу думку, тільки держава може встановлювати, змінювати чи скасовувати норми права.
- 5) Сформулюйте спільні риси права і моралі.
- 6) Оцініть, яку роль відіграє право в житті людини.

Проект. Складіть короткий опис одного дня із власного життя з різними подіями. Вкажіть, які з них регулюються нормами права, а які регулюються іншими соціальними нормами.

§3. Система права. Система законодавства

NEW

Навіщо це тобі потрібно

Ознайомившись із темою «Система права. Система законодавства», ви дізнаєтеся, що таке закони і звідки вони беруться, які правила діють у державі та як вони стосуються кожного громадянина, як закони впливають на життя людей. Це допоможе орієнтуватися в правових ситуаціях, не порушувати законів і захищати свої права в повсякденному житті.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- називати і характеризувати структурні елементи системи права;
- розрізняти види нормативно-правових актів за юридичною силою;
- пояснювати, чому Конституція є основним законом;
- пояснювати, чим закон відрізняється від указу президента чи постанови уряду.

Система права, галузь права, інститут права, норма права, законодавство, система законодавства, галузь законодавства, нормативний інститут, нормативний припис, закон, підзаконний акт, конституція, конституційний закон, кодекс (кодифікований закон).

Френсіс Бекон (англійський політик, державний діяч, учений):

«Закон можна вважати якісним у тому випадку, якщо смисл його є точним, якщо вимоги його справедливі, якщо він формує чесноти в громадян».

1. Чи знаєте ви, що таке закон?
2. Яку роль, на вашу думку, відіграють закони в нашому житті?
3. Як ви розумієте вислів Ф. Бекона про закон?

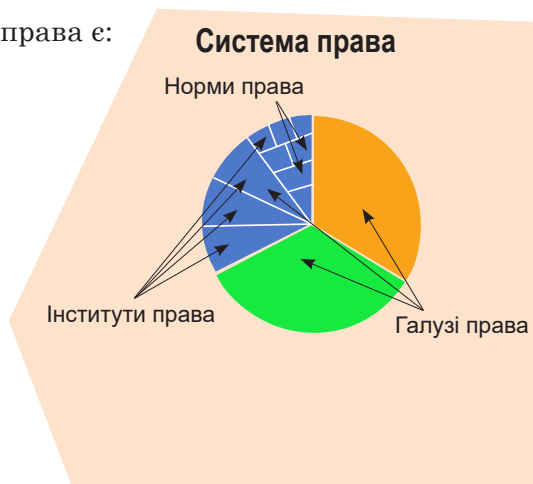
3.1. Система права.

Право кожної держави — це не хаотичне нагромадження певних юридичних норм. Воно існує і діє як організована система.

Система права — це внутрішня форма права, що має об'єктивний характер побудови, характеризується єдністю та узгодженістю усіх чинних юридичних норм та їх розподілом за галузями та інститутами.

Основними елементами системи права є:

- галузі права;
- інститути права;
- норми права.

Найзначнішим (найбільшим) елементом системи права є *галузь права*.

Галузь права — це сукупність правових норм, що регулюють однорідну сферу суспільних відносин у межах конкретного предмету і методу правового регулювання.

Галузі
права

Залежно від предмету і методу правового регулювання розрізняють конституційне, адміністративне, земельне, цивільне, кримінальне, банківське, трудове право тощо.

Інститут права — це сукупність юридичних норм, які регулюють певний вид чи сторону суспільних відносин і становлять самостійний елемент системи права.

Інститути поділяються на **галузеві** (вміщують норми всередині однієї галузі, наприклад, інститут кримінальної відповідальності, інститут спадкування, інститут виборів, інститут шлюбу) та **міжгалузеві** (об'єднують норми, що належать до різних галузей права, наприклад, інститут юридичної відповідальності, інститут власності).

Норма права — це загальнообов'язкове правило поведінки, що встановлюється, санкціонується та забезпечується державою з метою регулювання суспільних відносин.

Ознайомтесь зі статтями з документів. Охарактеризуйте їх. Як зазначені норми права впливають на суспільство, людей?

Приклади норм права

Кримінальне право:

Стаття 115 Кримінального кодексу України

«Умисне вбивство карається позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років».

Цивільне право:

Стаття 1166 Цивільного кодексу України

«Майнова шкода, завдана неправомірними діями (бездіяльністю) особи, підлягає відшкодуванню в повному обсязі».

Адміністративне право:

Стаття 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення

«Керування транспортним засобом у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння тягне за собою накладення штрафу та позбавлення права керування».

Трудове право:

Стаття 54 Кодексу законів про працю України

«Нічним вважається час з 22 години до 6 години».

Якою є
структура
норми права

Сімейне право:

Стаття 141 Сімейного кодексу України

«Мати і батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини».

3.2. Система законодавства.

Законодавство – це система усіх існуючих діючих у державі нормативно-правових актів як зовнішньої форми вияву права.

Кожна правова норма повинна мати зовнішнє вираження у певній формі (джерелі) права. Найпоширенішим джерелом права України є нормативно-правовий акт, а законодавство є системою усіх нормативно-правових актів, що діють у державі. Завдяки законодавству право набирає форми юридичних документів, обов'язкових для виконання.

Система законодавства – це сукупність нормативно-правових актів держави, що пов'язані між собою та водночас поділені на певні частини.

Основними структурними елементами системи законодавства є:

- **Галузь законодавства** – сукупність нормативних приписів, які регулюють певну сферу суспільних відносин (трудове законодавство, кримінальне законодавство...);
- **Нормативний інститут** – сукупність нормативних приписів, які регулюють певний вид суспільних відносин;
- **Нормативний припис** – логічно завершене положення, що міститься у тексті нормативно-правового акту, має загальнообов'язковий характер, тобто адресований невизначеному колу осіб і стосується типових життєвих обставин.

За юридичною силою актів, які приймаються різними органами, законодавство України поділяється на закони і підзаконні акти.

Закони – це нормативно-правові акти, що приймаються законодавчими органами з дотриманням особливої процедури, мають вищу юридичну силу і регулюють найважливіші суспільні відносини.

Відмінності між правом і законодавством

Вища юридична сила закону полягає в тому, що:

- жоден з органів держави, крім законодавчого, не може його ні змінити, ні скасувати;
- всі акти видаються на основі та з метою виконання закону й тому є способом його конкретизації;
- жодні акти не можуть суперечити закону;
- всі акти повинні відповідати закону за змістом;
- закон може бути замінений лише законом (підзаконні акти не можуть замінити закон);
- підзаконні акти не можуть вносити зміни до закону;
- закон контролюється лише Конституційним Судом, всі інші – різними органами (прокуратура та інші).

За юридичною силою закони поділяють на такі види:

1. **Конституція** – основний закон держави, який має найвищу юридичну силу, є головним у системі нормативних актів, має особливий порядок прийняття та внесення змін.

Конституція має характерні *ознаки*, що відрізняє її від інших нормативно-правових актів, зокрема:

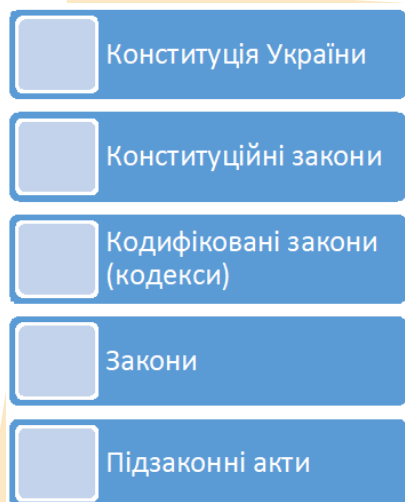
- конституція має установчий, програмний та ідеологічний характер;
- конституція має найвищу юридичну силу;
- для конституцій зазвичай характерна підвищена стабільність;
- конституція є юридичною базою поточного законодавства;
- конституція має специфічний предмет правового регулювання – найважливіші в державі суспільні відносини;
- конституція розробляється і приймається в особливому порядку;
- конституція має високий рівень захисту з боку держави.

2. **Конституційні закони** – акти, що вносять зміни і доповнення до Конституції чи передбачені текстом Конституції, деталізують її положення.

Наприклад, Закон України «Про громадянство України» реалізує положення статті 4 Конституції про громадянство.

Конституція
України

Цей Закон відповідно до Конституції України визначає правовий зміст громадянства України, підстави і порядок його набуття та припинення повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України, порядок оскарження рішень з питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб.

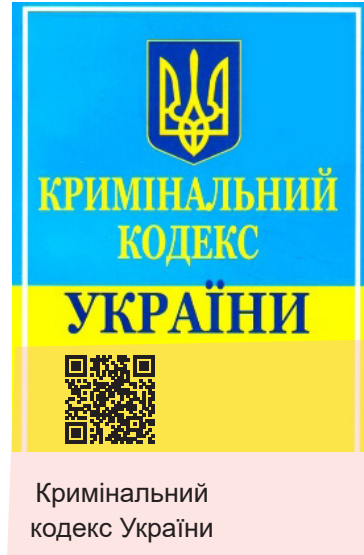
(Вступ до Закону України «Про громадянство України».)

3. **Кодифіковані закони (кодекси)** – законодавчий акт, в якому об'єднано і систематизовано найважливіші основні правові норми конкретної галузі права або галузі суспільних відносин. Кодифіковані закони здебільшого можуть бути у формі кодексів (Земельний кодекс України, Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Виборчий кодекс України тощо).
4. **Звичайні закони (поточні закони)** – це нормативно-правові акти, що приймаються законодавчими органами з дотриманням особливої процедури відповідно до Конституції та конституційних законів, мають вищу юридичну силу і регулюють найважливіші сторони суспільного життя. (Закон України «Про повну загальну середню освіту», Закон України «Про дорожній рух», Закон України «Про захист прав споживачів» тощо).
5. **Підзаконні нормативно-правові акти** – це документи, що видаються компетентними органами на основі закону, відповідно до закону і для його виконання (підсилення дії закону). Підзаконними актами є укази, постанови, розпорядження, рішення, нормативні накази тощо.

Підзаконні акти в Україні мають право видавати: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, міністерства, відомства, державні адміністрації, органи місцевого самоврядування.

Приклади підзаконних актів:

- Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»;
- Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям»;
- Наказ Міністерства освіти і науки України «Про організацію та проведення у 2025 році національного мультипредметного тесту»;
- Рішення міської ради «Про затвердження Правил благоустрою Хмельницької міської територіальної громади».

Кримінальний кодекс України

Закон України «Про повну загальну середню освіту»

Постанову КМУ «Про затвердження порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям»

**ПОСТАНОВА
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ**

Про Державний прапор України

(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 19, ст.257)

Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є:**

Затвердити Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої - синього кольору, нижньої - жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3.

Голова Верховної Ради України

І.ПЛУЩ

м. Київ, 28 січня 1992 року
N 2067-XII

Ознайомтесь із документом. Дайте відповіді на запитання.

1. Як називається цей документ?
2. Який орган прийняв цей документ?
3. Класифікуйте документ за юридичною силою.
4. На прикладі цього документа вкажіть ознаки нормативно-правового акту.
5. Охарактеризуйте зміст цього документа.
6. В чому полягає його важливість?

Завдання та запитання

- 1) Що таке система права, система законодавства?
- 2) Вкажіть структурні елементи системи права, системи законодавства.
- 3) Наведіть приклади законів і підзаконних актів.
- 4) Поясніть, чому, на вашу думку, конституція має найвищу юридичну силу.
- 5) Вкажіть спільні та відмінні риси закону і підзаконного акту.
- 6) Оцініть, яку роль відіграють закони і підзаконні акти в державі, як вони впливають на життя людей.

Проект. Створіть (намалюйте чи надрукуйте) плакат «10 фактів про Конституцію України». (Завдання можна виконувати як індивідуально, так і в групах).

§ 4. Правовідносини

NEW

Навіщо це тобі потрібно

Ознайомившись із темою «Правовідносини», ви зрозумієте, що правовідносини — це не абстрактні теорії, а те, що відбувається щодня: коли ви купуєте їжу в шкільному буфеті, даєте покористуватися своєю ручкою сусіду по парті, їдете в громадському транспорті до школи... Правовідносини нас «оточують» практично всюди і є частиною нашого життя. Розуміння правовідносин допоможе вам завжди вчиняти свої дії із дотриманням норм права, уникати порушень норм права, зокрема з необережності чи через незнання, захищати себе у конфліктних і проблемних ситуаціях.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, що таке правовідносини;
- розрізняти види правовідносин та юридичних фактів;
- характеризувати правовідносини та наводити приклади;
- аналізувати правові ситуації щодо дотримання чи порушення норм права.

Правовідносини, суб'єкти правовідносин, об'єкти правовідносин, зміст правовідносин, правоздатність, дієздатність, юридичні факти.

Під час перерви учень 9-го класу Антон випадково поцілів м'ячем у телефон свого однокласника. Телефон випав у того з рук — і скло екрана розбилося на дрібні шматочки.

1. Чи регулюється ця ситуація нормами права?
2. Чи повинен Антон відшкодувати завдані збитки?
3. Що робити учневі, телефон якого розбився, в такій ситуації?
4. Розв'язати ситуацію і правильно відповісти на ці запитання ви зможете після опрацювання параграфа.

4.1. Поняття та ознаки правовідносин.

Правовідносини (правові відносини) — це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки, що забезпечуються державою.

Правовідносини виникають, змінюються чи припиняються у випадках укладення договорів, спадкування, порушення законів, укладення трудових договорів між робітником і роботодавцем тощо.

Відносини, які регулюються іншими нормами, крім правових, не є правовідносинами.

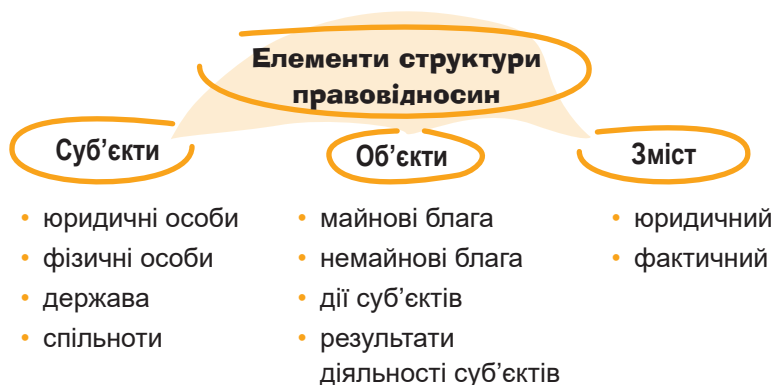
Правовідносини мають такі ознаки:

- виникають на основі правових норм;
- беруть участь сторони (дві та більше), які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки;

- є видом суспільних відносин;
- у правовідносинах держава забезпечує і контролює здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків.

4.2. Структура (склад) правовідносин.

Структура правовідносин – це сукупність елементів правовідносин та способів зв'язку між ними щодо майнових та немайнових благ на основі та відповідно до норм права.

Суб'єктами правовідносин є їхні учасники, які є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Об'єкти правовідносин — це ті реальні блага, які задовольняють інтереси і потреби людей та з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Зміст правовідносин — сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Ознайомтесь із статтями з кодексів. Визначте структурні елементи правовідносин.

Цивільний кодекс України:

Стаття 655. Договір купівлі-продажу

За договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму.

Сімейний кодекс України:

Стаття 180. Обов'язок батьків утримувати дитину

Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття.

4.3. Учасники (суб'єкти) права та правовідносин. Об'єкти правовідносин.

Суб'єктом права є фізична чи юридична особа, поведінка якої регулюється нормами права, яка наділена законодавством властивостями здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки (має правоздатність та дієздатність).

До суб'єктів правовідносин належать:

- а) **фізичні особи**, якими можуть бути громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, також їх можна поділити на приватних осіб, посадових осіб і спеціальні суб'єкти;
- б) **юридичні особи** — організації, що мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав, виконувати обов'язки, бути позивачами у суді та нести юридичну відповідальність за свої дії (об'єднання громадян, підприємства, організації, партії, музеї, школи тощо);
- в) **різні спільності** (нація, народ, етнічні групи, населення відповідного регіону);
- г) **держави** (органи влади, самоврядування, державні утворення).

Суб'єкти правовідносин повинні володіти правосуб'єктністю, тобто бути носіями прав та обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої дії.

До об'єктів правовідносин належать:

- матеріальні блага (майно, речі, цінності, квартира, смартфон, автомобіль);
- особисті немайнові блага (честь, гідність, ділова репутація);
- продукти інтелектуальної та духовної творчості (твори літератури, техніки, науки, мистецтва);
- дії суб'єктів правовідносин (послуги, роботи);
- результати діяльності суб'єктів (виконані роботи, укладені договори, прийняті нормативні акти).

Правоздатність.
Дієздатність.
Деліктоздатність.

4.4. Зміст правовідносин.

Зміст правовідносин поєднує:

1) юридичний зміст — це суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників (суб'єктів) правовідносин;

2) фактичний зміст — це сама поведінка учасників (суб'єктів), в якій реалізуються їхні суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Зміст суб'єктивного права передбачає такі можливості:

- діяти відповідно до свого бажання;
- вимагати певних дій від зобов'язаної сторони;
- користуватися благом, що закріплене суб'єктивним правом;
- звернутися до відповідних органів за захистом свого права.

Зміст юридичних обов'язків полягає в необхідності:

- здійснювати певні дії;
- утримуватися від дій, що суперечать інтересам інших осіб;
- вимагати здійснення або нездійснення певних дій від інших осіб;
- нести юридичну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання передбачених правовою нормою дій.

Так, при укладенні договору купівлі-продажу суб'єктивне право покупця полягає в тому, що він має право вимагати передачу йому товару належної якості у встановлений строк, а за наявності недоліків — вимагати їх усунення чи заміни товару, а юридичний обов'язок покупця — оплатити вартість товару в передбачений у договорі спосіб і строк та прийняти товар.

Суб'єктивне право продавця полягає в тому, що він має право вимагати оплату за товар і прийняття його покупцем, а юридичний обов'язок продавця — передати товар покупцеві у належній якості та в зазначений термін.

Прикладами фактичного змісту правовідносин можуть бути: продавець фактично передає товар покупцеві, а покупець оплачує його вартість; батьки фактично утримують свою дитину — купують їй одяг, годують, забезпечують умови для отримання освіти; водій виконує правила дорожнього руху — зупинився на червоний сигнал світлофора.

4.5. Юридичні факти.

Юридичні факти передбачають виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, передбачені правовою нормою, що зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин.

За волевиявленням осіб розрізняють такі види юридичних фактів, як дії (відбуваються згідно з волею суб'єктів), бездіяльність та події (відбуваються незалежно від волі суб'єктів).

Розрізняють юридичні дії **правомірні** та **неправомірні**.

Правомірні юридичні дії поділяються на:

- **юридичні факти** (правомірна поведінка з метою викликати юридичні наслідки, наприклад, договір купівлі-продажу, рішення суду, заповіт, рішення про призначення пенсії людині);
- **юридичні вчинки** (дії, що не мають на меті викликати юридичні наслідки, але через певні обставини призвели до виникнення цивільних правовідносин – наприклад, людина, що знайшла скарб, людина, котра знайшла загублену річ і повідомила про це в поліцію, людина випадково поширила недостовірну інформацію про іншу особу і тепер потрібно буде її спростовувати і відшкодовувати моральну шкоду).

*Неправомірними юридичними діями є: **правопорушення** (винні дії, проступки чи злочини).*

До юридичних подій належать народження, смерть людини, стихійні лиха, хвороби тощо.

E

Розв'язуємо юридичні ситуації:

E

Об'єднайтеся в групи й запропонуйте пригадати із власного життя, знайомих чи друзів ситуації, де були б правовідносини. Представте й обговоріть результати.

E

1) Чи були у зазначених випадках правовідносини?

- Учень заплатив 15 гривень за проїзд у маршрутному таксі й отримав квиток на проїзд від водія.
- Батько оформив доручення на право водіння власного автомобіля для доньки.
- Семен та Світлана одружилися, оформивши шлюб у косяолі.
- Фірма А розірвала договір постачання товару з фірмою Б.
- За порушення партійної дисципліни (статуту партії) із політичної партії було виключено 2-х членів.
- Хлопець поступився місцем бабусі у тролейбусі.
- З нового навчального року приватний ВНЗ збільшив плату за навчання на 25 % для студентів 3–4 курсів, переуклавши з ними контракти на навчання.

2) Визначте структурні елементи правовідносин:

- а) Громадянка А. продала власний будинок громадянину Б.
- б) Бригаду малярів було найнято для ремонту офісу підприємства, з чим вона успішно впоралася.
- в) Письменник уклав договір із видавництвом про друк свого роману.
- г) За договором, укладеним між приватною школою та автопідприємством, автобус, що належить останньому, щодня буде підвозити учнів до школи і додому.
- ґ) Громадянин К. звернувся до страхової компанії по виплату страховки на власний транспортний засіб, застрахований у цій компанії, на який впало дерево внаслідок буревію.

Завдання та запитання

- 1) Що таке правовідносини, юридичні факти?
- 2) Вкажіть структурні елементи правовідносин.
- 3) Наведіть приклади правовідносин, де були б події, правомірні та протиправні дії.
- 4) Порівняйте правоздатність та дієздатність фізичних осіб.
- 5) Визначте критерії поділу фізичних осіб за обсягом дієздатності.
- 6) Розсудіть, чи доцільно повну дієздатність надавати особам із 16 років.

Тестові завдання

Проект. «Правовідносини навколо нас». Об'єднайтеся в групи і протягом кількох днів (тижня) фіксуйте ситуації, у яких ви чи інші люди беруть участь у правовідносинах. Потім: 1) визначте, до якої галузі права вони належать; 2) вкажіть суб'єкти, об'єкти, юридичні факти; 3) проаналізуйте, які права та обов'язки виникають у суб'єктів.

§ 5. Правопорушення

NEW

Навіщо це тобі потрібно

У підлітковому віці виникають різні спокуси: прогули, булінг, перехід вулиці в невстановленому місці, вандалізм тощо. Ознайомившись із темою «Правопорушення», ви дізнаєтеся, що таке правопорушення, які вони бувають та які наслідки можуть мати, які вчинки можуть зіпсувати ваше майбутнє і навіть призвести до серйозної відповідальності. Знання про правопорушення виховує повагу до прав інших людей, це як «щеплення» від байдужості та безвідповідальності – тоді починаєш розуміти, що твої дії впливають на тебе, навколишніх, суспільство.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, що таке правопорушення;
- називати причини скоєння правопорушень;
- описувати ознаки правопорушення;
- розкривати зміст поняття «склад правопорушення», характеризувати його елементи;
- розрізняти види правопорушень та наводити приклади.

Правопорушення, правова поведінка, правомірна поведінка, протиправна поведінка, ознаки правопорушення, склад правопорушення, проступок, злочин.

Е Дмитро, учень 9-го класу, їхав на електросамокаті до школи. Дорогою він підібрав Оленку і Василя, які вже запізнювалися на уроки. Біля в'їзду до школи на тротуарі для пішоходів підлітки наїхали на учнів 7-го класу Михайла та Олександру — і від того ті впали на асфальт. Олександра розбила лікоть, а в Михайла потекла кров з рота. Як з'ясувалося, кермом від самоката хлопцеві було вибито зуб.

1. Чи скоїли правопорушення Дмитро та його друзі?
2. Які помилки допустили Дмитро та його друзі під час поїздки?
3. Чому електросамокат може бути небезпечним транспортом у місцях скупчення дітей?
4. Хто ще міг стати потерпілим у цій ситуації?
5. Хто, на вашу думку, несе відповідальність за травми Михайла та Олександри?
6. Чи можна вважати дії Дмитра порушенням правил дорожнього руху?
7. Яких правил варто дотримуватися під час користування електросамокатом, особливо поблизу школи?
8. Розв'язати ситуацію і правильно відповісти на ці запитання ми зможемо після опрацювання параграфа.

5.1. Що таке правопорушення.

Поведінку людини зазвичай визначають її потреби та інтереси, а також різні життєві обставини. Тому поведінка людини може бути надзвичайно різноманітною і вона формується протягом усього її життя. Поведінка людини має різні завдання, мотиви, наслідки чи способи вираження.

Поведінку людини, що регулюється нормами права, називають правовою. Коли людина у своїх діях дотримується норм права, то таку поведінку називають правомірною. Правомірна поведінка властива більшості членів людської спільноти. Саме за допомогою правомірної поведінки здійснюється як управління суспільством у цілому, так і регулювання суспільних відносин між різними суб'єктами.

Протиправна поведінка — це поведінка, що характеризується порушенням норм права. Таку поведінку особи називають **правопорушенням**.

Правопорушення — це протиправне, суспільно небезпечне, винне діяння (дія чи бездіяльність), що завдає шкоди суспільству, людям.

5.2. Чому підлітки скоюють правопорушення.

Причини правопорушень — це внутрішні й зовнішні чинники, що спонукають людину до протиправної поведінки. Найбільш поширеними серед них є:

- низький рівень сімейного виховання (відсутність моральних цінностей, культурних навичок, відповідальності, здорової соціальної поведінки, будь-яких ідеалів; жорстокість, агресія та насильство в спілкуванні; байдужість, брак уваги і контролю тощо);
- вживання алкоголю, наркотиків, психотропних речовин;
- соціально-економічні умови (бідність, безробіття, неблагополучне середовище, відсутність перспектив, зростаючий розрив між бідністю більшості та багатством меншості);
- вплив оточення (друзі, компанія): роби як усі, «свій» в команді, намагання бути «кращим», страх осуду, різноманітні підліткові «моди» на ризиковану поведінку: небезпечні челенджі (стрибуни на дахах потягів, ігри транспортом, в інтернеті, виклики на шкоду собі), вандалізм (графіті, псування майна), ризиковане водіння самокатів, велосипедів тощо;
- вплив середовища (соціальні мережі, жорстокі комп'ютерні ігри, фільми, вербування підлітків за гроші для скоєння терактів та інших небезпечних злочинів);
- психологічні та вікові особливості (імпульсивність, прагнення до незалежності, намагання самоствердження, низька самокритичність, переоцінка власних можливостей);
- недостатня правова обізнаність, низький рівень правосвідомості та правової культури (підлітки часто не усвідомлюють наслідків своїх дій і сприймають правопорушення як «дрібницю» чи «розвагу»);
- особисті проблеми та «кризи» (низька самооцінка, відчуття неоптимальності, бажання «помсти» суспільству чи дорослим, прагнення виділитися або «довести» власну силу).

Сприяти скоєнню правопорушень можуть і певні суб'єктивні причини, соціально-психологічні особливості (наявність психологічних відхилень, темперамент, вік, риси характеру, фізичні недоліки тощо).

Як свідчить життєвий досвід, правопорушення зумовлюються не якоюсь однією окремою причиною, а відразу багатьма.

Неправомірна поведінка завжди була й буде елементом громадського життя, але її потрібно мінімізувати і запобігати.

5.3. Ознаки правопорушення.

Дії особи чи бездіяльність можуть бути визнані правопорушенням, коли вони мають такі ознаки:

- суспільна небезпечність (суспільна шкідливість, матеріальна чи моральна шкода): посягання на життя чи здоров'я людини, пошкодження майна тощо);
- протиправність (діяння суперечить нормам права, порушує заборони...);
- винність особи, що скоїла діяння (психічне ставлення до своїх дій та наслідків);
- караність (передбачена відповідальність у нормативно-правових актах).

Що таке правопорушення і які його ознаки

Правопорушення як юридичний факт є лише за наявності усіх зазначених ознак (за відсутності однієї із ознак ті чи інші дії чи бездіяння не можуть класифікуватися як правопорушення).

5.4. Склад правопорушення.

Для того щоб притягнути особу до відповідальності, якщо в її діях є ознаки правопорушення, слід кваліфікувати склад правопорушення.

Склад правопорушення — це сукупність ознак протиправної поведінки, необхідних і достатніх для притягнення особи до юридичної відповідальності.

Склад правопорушення містить:

- **Об'єкт правопорушення** — суспільні відносини, що охороняються нормами права і на які посягає це правопорушення (майно, здоров'я людини, життя, суспільні відносини тощо).
- **Об'єктивна сторона правопорушення** — зовнішній акт суспільно небезпечного діяння, тобто протиправна дія чи бездіяльність, її шкідливі та суспільно небезпечні наслідки, причиновий зв'язок між ними, час, місце, спосіб, засоби, умови та обставини скоєння правопорушення.
- **Суб'єкт правопорушення** — деліктоздатна фізична особа (кілька осіб), яка вчинила правопорушення (особа, яка досягла віку відповідальності й має психічний стан, за якого усвідомлює, що робить, і може нести відповідальність за дії, що вчинила, – за окремі види кримінальних правопорушень відповідальність настає з 14 років, а за адміністративні правопорушення – з 16 років).

Кримінальний кодекс України.

Стаття 22. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося 16 років.

Особи, що вчинили кримінальні правопорушення у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, умисне тяжке тілесне ушкодження, жорстоке поводження з тваринами, диверсію, бандитизм, терористичний акт, крадіжку, грабїж, розбій, вимагання...

Кодекс України про адміністративні правопорушення.

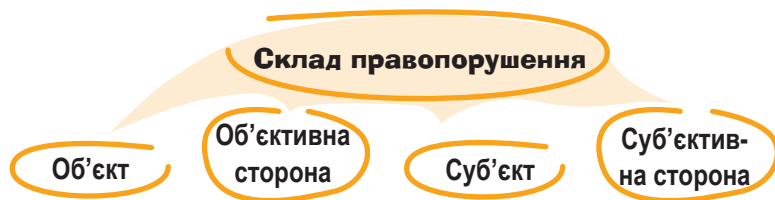
Стаття 12. Вік, після досягнення якого настає адміністративна відповідальність.

Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку.

Суб'єктивна сторона правопорушення — психічне ставлення суб'єкта до своєї протиправної поведінки та її наслідків (*вина, мотив, мета правопорушення*).

Види вини

5.5. Види правопорушень.

Правопорушення класифікують за різними ознаками. Залежно від ступеня суспільної небезпечності розрізняють **проступки** і **злочини**.

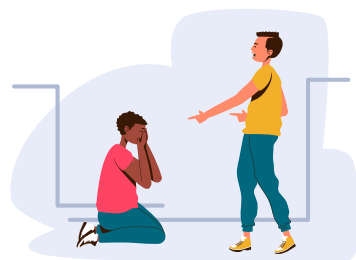
Своєю чергою, **проступки** поділяють на:

- **Адміністративні правопорушення (проступки)** — ті, що посягають на державний чи громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління, за які законодавством передбачено адміністративну відповідальність (порушення правил дорожнього руху, дрібні крадіжки, нецензурна лайка, розпиття алкогольних напоїв, порушення правил торгівлі...).
- **Кримінальні проступки** є дії чи бездіяльність, за вчинення яких в Кримінальному кодексі України передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більш ніж 3 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (станом на 2025 рік це становить 51 000 грн) або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі (шахрайство у невеликому розмірі, крадіжка чужого майна, якщо його вартість незначна, умисне знищення чи пошкодження чужого майна, що спричинило невелику шкоду, побої і мордування без тяжких наслідків, експлуатація дітей без істотної шкоди для здоров'я...).
- **Дисциплінарні правопорушення (проступки)** — ті, що завдають шкоди внутрішньому трудовому розпорядку підприємств, установ, організацій (запізнення на роботу,

поява на роботі в нетверезому стані, відсутність на роботі без поважної причини, тютюнопаління на робочому місці...).

- **Цивільно-правові правопорушення (проступки)** — ті, що завдають шкоди майновим і пов'язаним з ними особистим немайновим відносинам, врегульованим нормами цивільного права (пошкодження чужого майна чи знищення, невиконання договорів, неповернення боргу, порушення умов оренди, приниження честі та гідності, несвоєчасна оплата за товар, поширення неправдивої інформації...).
- **Матеріальні правопорушення (проступки)** — ті, що завдають матеріальної шкоди підприємству його робітниками (пошкодження або знищення майна на підприємстві, незаконне використання обладнання робітником для власних потреб, аварія через вину робітника, поломка верстата через недотримання правил безпеки робітником...).
- **Конституційні** — ті, що завдають шкоди порядку організації та діяльності органів державної влади, конституційним правам та свободам громадян (порушення виборчих прав, підкуп виборців, перевищення повноважень органами влади, порушення державної таємниці...).
- **Міжнародні** — ті, що порушують міжнародні норми економічних взаємовідносин, наприклад, правила торгівлі.

Юридичні
ситуації

Кримінальні правопорушення - передбачені Кримінальним Кодексом України суспільно небезпечні винні діяння (дія або бездіяльність), вчинені суб'єктом кримінального правопорушення. Кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки і злочини (розбій, грабіж, вбивство ...).

Також розрізняють і міжнародні злочини (работоргівля, піратство, міжнародний тероризм тощо).

Складіть таблицю «Порівняльна характеристика кримінальних правопорушень (злочинів) і проступків».

Кримінальне правопорушення (злочин)

Проступок

Завдання та запитання

- 1) Що таке правопорушення?
- 2) Опишіть ознаки та склад правопорушення.
- 3) Наведіть приклади різних видів правопорушень. Охарактеризуйте їх.

- 4) Проаналізуйте причини протиправної та правомірної поведінки підлітків.
- 5) Розробіть програму дій (план дій), яка сприяла би зменшенню (унеможливленню) скоєння правопорушень.
- 6) Проранжируйте причини скоєння правопорушень за ступенем важливості. Відповідь аргументуйте.

E

Визначте, які із зазначених дій є правопорушеннями. Які з них є проступками, а які — злочинами. Класифікуйте проступки.

- Учениця перебігла вулицю на червоне світло світлофора.
- Сусід О. позичив гроші сусіду В. під відсотки. Сусід В. через зазначений час повернув сусіду О. позичену суму, але платити відсотки відмовляється.
- Троє підлітків побили у парку чоловіка, зламавши йому ніс та руку.
- Робітник з'явився на роботі у нетверезому стані.
- Учениця не привіталася до вчителя в автобусі.
- Фірма А із запізненням на 10 днів привезла фірмі Б картонні ящики під упаковку, через що фірма Б зазнала збитків.
- Водій маршрутного автобуса, поспішаючи, обігнав інший автобус, проїхавши через дві суцільні лінії, порушивши правила дорожнього руху.
- Технологія очищення мінеральної води, котру випускає приватне підприємство, не зовсім відповідає державним стандартам.
- Через неуважність та недбалість робітник на фабриці виготовив не якісні деталі.
- Щоб зробити операцію хворому, хірург у лікарні вимагає від родичів 1000 євро.

Проект. Об'єднайтеся в групи. Заповніть таблицю. Презентуйте свої результати.

Підлітки і правопорушення

№	Тема:	Ситуація:	Питання для обговорення (3-5):
1	Крадіжка		
2	Алкоголь		
3	Булінг	Протягом двох тижнів клас насміхається з нового учня через його одяг.	Чому це правопорушення? Як почувається жертва? Як зупинити ситуацію?
4	Вандалізм		
5	Правила дорожнього руху Челендж в		
6	соціальних мережах		

§ 6. Юридична відповідальність

NEW

Навіщо це тобі потрібно

Ознайомившись із темою «Юридична відповідальність», ви зрозумієте, що за будь-які дії можуть бути наслідки, що навіть «дрібні» порушення важливі для порядку в суспільстві. Знання видів відповідальності допоможе вам уникнути неправомірних дій з боку інших щодо вас, наприклад, булінг чи інші протиправні дії.

Знання про можливу юридичну відповідальність утримує людину від необдуманих вчинків.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, що таке відповідальність, які є її види та наводити приклади;
- давати визначення юридичної відповідальності;
- називати підстави юридичної відповідальності та розкривати їхній зміст.

Юридична відповідальність, мета юридичної відповідальності, підстави юридичної відповідальності, принципи юридичної відповідальності, кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, цивільно-правова відповідальність, дисциплінарна відповідальність, майнова відповідальність.

E

Після уроків Артем, учень 11-го класу (16 років), запросив трьох однокласників до себе додому. В дворі стояв автомобіль батька, який був на роботі. Артем вирішив «покатати» своїх друзів на автомобілі батька, хоча водійських прав не мав. На дорозі Артем розігнав автомобіль до 90 км за годину, не впорався з керуванням і в'їхав у припарковану автівку. В результаті було пошкоджено два автомобілі, а Артем, три його однокласники та водій іншого автомобіля отримали легкі тілесні ушкодження.

1. Хто і за що може нести відповідальність у цій ситуації?
2. Які наслідки за такі дії можуть бути для Артема?
3. Чи нестиме відповідальність його батько?
4. Розв'язати ситуацію і правильно відповісти на ці запитання ми зможемо після опрацювання параграфа.

6.1. Поняття та ознаки юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність — це передбачене законом і застосоване органами держави примусове обмеження або позбавлення правопорушника певних благ. Іншими словами, якщо людина порушує норми права, то вона має нести відповідальність перед державою і суспільством.

Ознаки юридичної відповідальності:

- настає за вчинення правопорушення (за винне діяння, що містить склад правопорушення);

- закріплена і визначена в законодавстві (Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс України);
- здійснюється компетентним державним органом від імені держави (лише на основі повноважень, визначених законодавством);
- застосовується у спеціальному порядку (в судовому чи позасудовому, за певними процедурами, – процесуальне право);
- здійснюється примусово (щодо правопорушника встановлюються певні обмеження (заборони) або його позбавляють певних благ (майна): сплата штрафу, арешт, конфіскація майна...).

6.2. Мета, підстави та принципи юридичної відповідальності.

Метою юридичної відповідальності є:

- превенція (запобігання) вчинення правопорушень, тобто вплив на правопорушника (спеціальна превенція) та на інших осіб (загальна превенція) з метою недопущення вчинення ними протиправних дій;
- покарання правопорушника (позбавлення волі на певний строк, конфіскація майна, штраф тощо);
- компенсація тій стороні, що потерпіла від вчинення правопорушення;
- позбавлення винного на деякий час можливості вчиняти нові правопорушення тощо.

Підстави юридичної відповідальності – це сукупність обставин, за наявності яких особа може бути притягнута до юридичної відповідальності.

Підставами юридичної відповідальності є:

- наявність складу правопорушення (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона);
- юридичний факт — скоєння самого правопорушення (фактична підстава);
- наявність правозастосовного акта, що набрав чинності (процесуальна підстава, рішення компетентного органу, який визначає вид відповідальності та засіб – вирок суду, наказ адміністрації).

Юридична відповідальність здійснюється на визначених законодавством вимогах (правилах), які мають назву *принципи юридичної відповідальності*. Такими принципами є принцип:

- **законності** (особа притягується до відповідальності за свої дії чи бездіяльність, якщо це прямо передбачено в законодавстві, і покарання (види, зміст, розмір), які застосовуються, теж мають бути визначені законодавством);

- **справедливості** (вид, зміст, розмір покарання має відповідати тяжкості скоєного правопорушення);
- **невідворотності** (кожен має понести покарання за скоєне правопорушення, жодне правопорушення не повинно залишитися безкарним);
- **презумпції невинуватості** (особа вважається невинною, доки не буде доведено її вину);
- **індивідуалізації** (кожна особа несе відповідальність лише за свої дії, при покаранні враховуються індивідуальні риси й особливості правопорушника);
- **доцільності й гуманізму** (за те саме правопорушення можуть бути різні терміни та види покарань, покарання можуть бути замінені іншими, м'якшими обмеженнями, наприклад, через каяття правопорушника, допомогу слідству тощо).

Принципи юридичної відповідальності визначені й записані в законодавстві України.

Конституція України.

Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

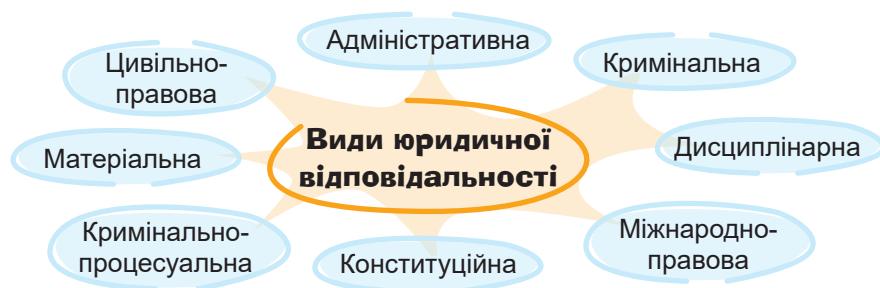
Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

- Про який принцип юридичної відповідальності йде мова в статті Конституції України?
- В чому полягає його зміст?
- В чому його важливість, на вашу думку?

6.3. Види юридичної відповідальності.

Розрізняють такі види юридичної відповідальності:

- **Адміністративна відповідальність** — покладення на порушників адміністративних стягнень, передбачених законодавством за порушення норм адміністративного права (застосовується компетентними державними органами, посадовими особами у формі штрафу, адміністративного арешту, позбавлення спеціального права, конфіскації чи вилучення предмета...).
- **Дисциплінарна відповідальність** настає за порушення трудової дисципліни у формі дисциплінарних стягнень за рішенням керівництва підприємства (застосовується до робітника за здійснення дисциплінарних проступків у формі догани або звільнення).
- **Цивільно-правова відповідальність** — відповідальність у вигляді відшкодування завданої шкоди, збитків, яка застосовується за порушення майнових або особистих немайнових прав (можуть нести як фізичні, так і юридичні особи, зокрема за невиконання, неналежне виконання зобов'язань у формі відшкодування збитків, штрафів, пені, компенсації моральної шкоди, відновлення порушених прав тощо).
- **Матеріальна відповідальність** — відповідальність працівника за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації (компенсація за завдану шкоду в грошовій формі).
- **Кримінальна відповідальність** — застосування кримінального покарання до фізичних осіб, винних у вчиненні кримінального правопорушення, — кримінального проступку чи злочину (застосовується лише в судовому порядку у формі штрафу, позбавлення волі на певний строк, конфіскації майна, громадських або виправних робіт,

позбавлення спеціального звання чи рангу, арешту, довічного позбавлення волі тощо).

- **Конституційна відповідальність** — це відповідальність народних депутатів України, президента України, посадових осіб та державних органів за порушення норм Конституції (наприклад, втрата депутатського мандата через порушення вимог щодо несумісності, усунення президента з поста завдяки імпичменту в разі вчинення ним державної зради чи іншого злочину, звільнення з посади, розпуск парламенту).
- **Кримінально-процесуальна відповідальність** настає в разі порушення встановлених норм кримінального процесу (наприклад, заміна підписки про невіїзд на взяття під варту тощо).
- **Міжнародно-правова відповідальність** — за скоєння міжнародних злочинів (встановлюється на основі норм міжнародного права й здійснюється на сьогодні за рішенням Міжнародного кримінального суду щодо фізичних осіб).

Іноді трапляється так, що особа може одночасно бути притягнута до кількох видів юридичної відповідальності за одне правопорушення. Наприклад, працівник на будівництві у нетверезому стані вкрав дріль і продав його. Такий працівник буде нести кримінальну відповідальність – за крадіжку, а також матеріальну (має відшкодувати вартість дріля) і дисциплінарну (його буде звільнено з роботи) – за крадіжку і появу на роботі в нетверезому стані.

Проте бувають випадки, коли законодавством передбачено, що особа не буде нести юридичної відповідальності за певних обставин і причин.

Особа не нестиме юридичної відповідальності

Обставини, що виключають юридичну відповідальність

Складіть таблицю «Порівняльна характеристика адміністративної та кримінальної відповідальності».

Адміністративна відповідальність

Кримінальна відповідальність

E**Визначте вид юридичної відповідальності.**

- За появу на роботі у нетверезому стані охоронцю Ніконову було оголошено догану.
- Робітник зобов'язаний відшкодувати підприємству вартість паяльника, вкраденого ним, що було встановлено судом.
- За грабіж, відкрите вилучення чужого майна, громадянку С. було осуджено до 4 років позбавлення волі із конфіскацією майна.
- За нецензурну лайку в автобусі та образливе чіпляння до пасажирів на 17-річних Марину та Дмитра за рішенням суду було накладено штраф.
- Учениця 10-го класу в соціальних мережах розповсюдила неправдиву інформацію про свою однокласницю, через що у тієї постраждала репутація.
- Верховний Суд України позбавив двох народних депутатів депутатських мандатів через порушення вимог щодо несумісності (продовжували працювати головами районних державних адміністрацій).
- За скоєння злочину законодавчий орган держави усунув президента з посади у порядку імпичменту.
- Олег з друзями намалювали графіті на стіні міської ради.
- Антон випадково вилив воду на ноутбук свого товариша, через що той зламався.

Завдання та запитання

- 1) Що таке юридична відповідальність?
- 2) Вкажіть ознаки юридичної відповідальності.
- 3) Розкрийте зміст мети юридичної відповідальності.
- 4) Проаналізуйте особливості кожного із видів юридичної відповідальності.
- 5) Що спільного та відмінного між видами юридичної відповідальності?
- 6) Дайте оцінку принципам юридичної відповідальності. Чому важливо їх дотримуватися?

Проект. Об'єднайтеся в групи і створіть презентації «Види юридичної відповідальності», досліджуючи кримінальну, цивільно-правову, адміністративну, дисциплінарну, матеріальну відповідальності. Кожна презентація має бути створена лише на матеріалах: 1) статей в ЗМІ; 2) статей у соціальних мережах; 3) літературних творів; 4) художніх фільмів.

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД УКРАЇНИ. ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

§ 7. Конституція України. Засади конституційного ладу

NEW

Навіщо це тобі потрібно

Вивчення Конституції України та засад конституційного ладу — не лише про законодавство, а й про підготовку молодих людей до свідомого, відповідального життя в демократичній правовій державі. Вам це потрібно для того, щоб розуміти свої права і обов'язки, захищати себе й інших, формувати громадянську позицію (розуміння, як влаштована влада і як можна брати участь у прийнятті рішень), протидіяти маніпуляціям і фейкам (базові знання допомагають критично оцінювати політичну інформацію), це певна підготовка до дорослого життя, адже знання про державу, правову систему та механізми захисту прав потрібні для участі в суспільному житті й ухвалення відповідальних рішень.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, що таке конституція, чому конституція є основним законом;
- називати ознаки конституції, що відрізняють її від інших нормативно-правових актів;
- називати та характеризувати засади конституційного ладу України;
- визначати ознаки правової держави;
- оцінювати значення Конституції України.

Конституція, основний закон держави, преамбула, конституційний лад, правова держава, народовладдя, республіка, державний суверенітет, місцеве самоврядування.

Е Прочитайте і висловіть свої міркування про вислів Михайла Грушевського: «Конституція — це основа державного ладу, втілення правової волі народу».

1. Яке значення, на вашу думку, має Конституція для існування держави?
2. Як розумієте слова «основа державного ладу»?
3. Чому автор говорить про «правову волю народу»?
4. Як би змінилося життя держави, якби не існувало Конституції?

7.1. Що таке Конституція. Чому Конституція є основним законом держави.

Особливе місце серед нормативно-правових актів держави займає *конституція*.

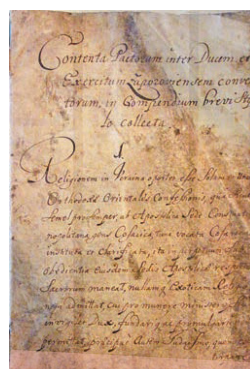
У перекладі з латинської термін «конституція» означає *устрій, установа, встановлення*. Першою у світі чинною конституцією була Конституція США 1787 р. (з поправками діє і сьогодні). У 1710 році гетьман Пилип Орлик розробив першу в Україні конституцію, багато положень якої актуальні й досі.

Конституція України є головним законом у нашій державі, оскільки вона регламентує такі найважливіші суспільні відносини:

- державний лад;
- правовий статус особи;
- взаємовідносини особи із суспільством та державою;
- організація та діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування.

Конституція має характерні ознаки, що відрізняють її від інших нормативно-правових актів, зокрема:

- **конституція має найвищу юридичну силу** (всі нормативно-правові акти повинні прийматися на основі конституції, відповідати їй, органами та за процедурами передбаченими у конституції);
- **конституція має установчий та програмний характер** (визначає конституційний лад держави, права та свободи людини, коло повноважень органів державної влади);

Конституція
Пилипа Орлика

Конституція – це Основний Закон держави, що визначає основи суспільного і політичного ладу, правове становище людини і громадянина, структуру та організацію діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, державну символіку та інші найважливіші питання функціонування держави.

- **конституція є базою для законодавства** (закони та підзаконні акти розвивають положення конституції);
- **конституція** – це закон, який містить норми прямої дії (для застосування норм конституції не потрібні додаткові нормативно-правові акти; у випадку порушення цих норм будь-яка людина має право звернутися по захист до суду або уповноважених органів, наприклад, прокуратури);
- **конституція розробляється і приймається (змінюється) в особливому порядку** (якщо для прийняття закону достатньо, щоб «за» проголосувало понад $\frac{1}{2}$ депутатів парламенту, то для прийняття конституції потрібно $\frac{2}{3}$, а в окремих випадках — всенародного одобрення на референдумі; спеціальна процедура розробки та внесення змін).

Як приймали
Конституцію
України

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року, складається з преамбули (*фр. preamble* — передмова, лат. *preambulus* — той, що йде попереду, передній) та 15 розділів.

У преамбулі йдеться про те, що ВРУ від імені українського народу, виражаючи його суверенну волю, спираючись на багатовікову історію українського державотворення, на право самовизначення, прийняла цю Конституцію, яка є Основним Законом України. Також у преамбулі визначено основні завдання розвитку суспільства та держави, якими є забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, розвиток та зміцнення демократичної, соціальної і правової держави.

Розділ I «Загальні засади» визначає конституційні ознаки Української держави, символи держави, принципи поділу влади, основи правової системи, основи економічних, національних відносин, основи національної безпеки та зовнішньої діяльності держави.

Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» встановлює права, свободи обов'язки та громадян України.

У розділах III — XII мова йде про структуру й функції органів державної влади та місцевого самоврядування, організацію народовладдя, адміністративно-територіальний устрій України.

Розділи XIII — XV встановлюють порядок внесення змін до Конституції, набуття її чинності, терміни та напрями законотворчої діяльності, необхідні для узгодження українського законодавства із нормами Конституції.

Конституція
України

Конституція України є основою (базою) для інших галузей права України. Закони та інші нормативно-правові акти, що приймаються в Україні, не повинні суперечити конституції, що визначено у ч. 2 ст. 8 Конституції України «Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй». Контроль за дотриманням конституційних норм в Україні здійснює Конституційний Суд України, компетенцією якого є визначення конституційності (відповідності Конституції) чи неконституційності (не відповідності Конституції) нормативно-правових актів, прийнятих у державі. Не можуть суперечити Конституції України і міжнародні договори, укладені державою.

Квіз «Так чи Ні».

7.2. Якими є засади конституційного ладу України

В розділі 1 Конституції України закріплено основні принципи (засади), які визначають організацію влади в державі, взаємовідносини держави і людини. Такими основними засадами є:

- народний суверенітет (народовладдя);
- Україна є республікою за формою правління;
- за формою державного устрою Україна є унітарною державою;
- демократичний політичний режим;
- визнання людини найвищою соціальною цінністю;
- наявність і забезпечення прав і свободи людини;
- соціальний захист людини;
- рівність усіх перед законом;
- статус української мови як державної;
- поділ державної влади на три гілки;
- гарантованість місцевого самоврядування;
- верховенство права;
- Україна – правова держава;
- вища юридична сила Конституції України.

Цікаві факти про Конституцію України

7.3. Україна – правова держава

В Статті 1 Конституції України визначено, що Україна є **правовою державою**.

Правова держава – це демократична держава, в якій головним принципом є верховенство права для всіх і кожного, як для держави, так і для суспільства і кожної людини. В правовій державі всі підкоряються закону.

Основними ознаками правової держави є:

- Верховенство права.
- Наявність і забезпечення прав і свобод людини.
- Поділ державної влади на три гілки.

Опрацюйте статті Розділу 1 Конституції України. Визначте та прокоментуйте закріплені там засади конституційного ладу України. В чому полягає важливість кожної із засад, на вашу думку, для держави, суспільства, кожної людини?

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію. Україна є унітарною державою.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

- Рівність усіх перед законом.
- Взаємна відповідальність держави перед людиною, людини перед державою.
- Незалежна судова влада.

Україна – правова держава. Сучасна політико-правова доктрина під правовою (у формальному сенсі) розуміє демократичну державу, де забезпечується верховенство закону, послідовно проводиться принцип поділу влад та визнаються і гарантуються права і свободи кожної людини. В Конституції України закріплено такі ознаки правової держави:

1. Верховенство права (ч. 1 ст. 8). Принцип верховенства права передбачає:

- пов'язаність законодавчої влади природним правом (державна може видавати лише такі закони, які відповідають приписам природного (надпозитивного) права);
- верховенство закону, що означає, по-перше, визнання за Конституцією України найвищої юридичної сили (ч. 2 ст. 8); по-друге, віднесення до предмета законодавчого регулювання найважливіших, ключових суспільних відносин у всіх сферах життєдіяльності суспільства (ст. 92); по-третє, панування закону, безумовне підпорядкування закону всіх членів суспільства та держави в цілому.

2. Здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ч. 1 ст. 6). Три гілки влади діють відносно самостійно і незалежно одна від одної таким чином, щоб не допустити можливості домінування однієї з них та узурпації внаслідок цього всієї повноти влади в одних руках.

3. Вищий пріоритет прав і свобод людини і громадянина (ч. 1 ст. 19). Правова держава визнає і гарантує права і свободи людини і громадянина, які закріплені Конституцією, загальновизнаними нормами міжнародного права, законами та іншими нормативними актами. Один із принципів правової держави «все, що не заборонено, те дозволено» сформульовано в Конституції України таким чином: «ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством».

4. Незалежність суду (ч. 1 ст. 126). В правовій державі суд відіграє роль головного елемента механізму гарантій прав і свобод людини. Відповідно до цього має бути забезпечена реальна незалежність суду від будь-яких владних чи громадських структур. Тільки незалежний суд може ефективно захистити людину від свавілля органів виконавчої влади та їх посадових осіб.

5. Законність управління (ч. 2 ст. 19). Згідно з Конституцією України органи державної влади та органи місцевого самоврядування (які здійснюють управління на різних територіальних рівнях), їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

6. Правовий захист людини від порушення її прав державною владою (статті 55, 56). Згідно з Конституцією захист прав і свобод людини може здійснюватися: судом, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини; міжнародними судовими установами або органами міжнародних організацій, членом яких є Україна; кожною людиною за допомогою заходів, не заборонених законом.

Проведіть мінідискусії «Чому це важливо?»

Питання для обговорення у групах:

- Чому Конституція вважається «серцем держави»?
- Що станеться, якщо її норми не виконуються?
- Чи можна сказати, що Конституція — «догівір між державою і народом»?

Завдання та запитання

- 1) Що таке конституція?
- 2) Вкажіть ознаки конституції.
- 3) Поясніть, чому Конституція України є основним законом держави.
- 4) Проаналізуйте засади конституційного ладу України.
- 5) Які кроки, на вашу думку, потрібно здійснити в Україні для розбудови правової держави?
- 6) Яка ознака правової держави, на вашу думку, є найважливішою? Чому?

Проект. «Конституція нашого класу». Створіть конституцію вашого класу. Презентуйте і обговоріть результати.

§§ 8-9. Організація державної влади в Україні. Місцеве самоврядування

NEW

Навіщо це тобі потрібно

Тема «Організація державної влади в Україні. Місцеве самоврядування» є надзвичайно важливою для вас, бо допомагає зрозуміти, як функціонує наша держава і яку роль у ній відіграє кожна людина, як працює наша держава, хто ухвалює закони, хто їх виконує та хто контролює їх дотримання. Це допомагає нам усвідомити, що влада — не щось далеке, а система, у якій кожен громадянин має свою роль і відповідальність. Знання про місцеве самоврядування навчає нас дбати про розвиток своєї громади, брати участь у суспільному житті та приймати зважені рішення. Саме так формується справжня громадянська свідомість і любов до своєї країни — України.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати: загальні засади організації державної влади, визначені Конституцією України;
- пояснювати конституційний статус Верховної Ради, її організаційну структуру та компетенцію;
- пояснювати місце Президента України в системі державних органів та розкривати його повноваження;
- давати визначення органів виконавчої влади, називати їхні види;
- давати загальну характеристику Кабінету Міністрів України, центральних і місцевих органів державної виконавчої влади;
- пояснювати конституційний статус органів місцевого самоврядування, їх організаційну структуру та компетенцію.

Законодавча влада, виконавча влада, Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, закон, постанова, розпорядження, указ, місцеве самоврядування.

Е **Висловіть свої думки за допомогою методу «незакінчене речення»:**
«На мою думку, поділ влади в державі здійснюється на три гілки тому, що...»

8-9.1. Організація державної влади в Україні

Стаття 6 Конституції України визначає, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Такий поділ державної влади в Україні створює систему взаємних противаг і взаємовідносин між гілками влади, що запобігає її узурпації або надмірній концентрації в одних руках. Як уже зазначалося в попередньому параграфі, розподіл влад є однією з рис правової держави, він необхідний для того, щоб влада не перетворювалась у ніким не обмежену силу, яка придушує суспільство. Законодавча, виконавча і судова влада

мають можливості контролювати одна одну. Для здійснення найважливіших повноважень вони повинні взаємодіяти.

Конституція України закріплює чіткий поділ влад, про що свідчать такі положення:

- заборона народним депутатам перебувати на державній службі;
- право президента на розпуск парламенту;
- право парламенту усунути президента зі свого поста в порядку імпичменту;
- спільне призначення президентом і парламентом окремих посадових осіб;
- наявність відкладального права (вето) у президента тощо.

Конституція України закріплює положення про те, що органи, які представляють ту чи іншу гілку влади, здійснюють свої повноваження у встановлених законодавством межах. Тому особливо важливим є чітке визначення компетенції гілок влади.

8-9.2. Верховна Рада України

Законодавча влада — це делеговане народом своїм представникам у парламенті право видавати закони.

Конституція України. Стаття 75. «Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України».

Сайт Верховної
Ради України

Зал засідань Верховної Ради
України

Її компетенція, порядок роботи, структура, правовий статус народних депутатів, порядок прийняття законів в Україні визначаються Конституцією (розділ IV) та низкою законів.

Верховна Рада України є загальнонаціональним, виборним, колегіальним органом державної влади, що діє на постійній основі. Верховна Рада України складається з однієї палати і має конституційний склад 450 народних депутатів. Строк повноважень Верховної Ради України становить 5 років.

Народним депутатом може бути громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх 5 років. Не може бути обраним народним депутатом громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Конституція закріплює широке коло повноважень Верховної Ради України, що стосуються різних сфер державного життя. Найважливішими серед них є прийняття законів, внесення змін до Конституції України.

До основних повноважень Верховної Ради належать:

- ★ призначення всеукраїнського референдуму щодо вирішення питання про зміну території України, призначення виборів Президента України, чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;
- ★ визначення засад зовнішньої та внутрішньої політики;
- ★ затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, національно-культурного розвитку;
- ★ затвердження Державного бюджету, контроль за його виконанням;
- ★ усунення Президента України в порядку імпічменту;

Структура
Верховної Ради
України

- * затвердження програми діяльності Кабінету Міністрів, контроль за діяльністю Кабінету Міністрів;
- * **призначення за поданням Президента України** та звільнення з посад:
 - Прем'єр-міністра України;
 - Міністра оборони України;
 - Міністра закордонних справ України;
 - Голови Служби безпеки України;
 - Голови Національного банку України;
 - членів Центральної виборчої комісії;
- * **призначення за поданням Прем'єр-міністра України:**
 - інших членів Кабінету Міністрів України;
 - Голови Антимонопольного комітету України;
 - Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України;
 - Голови Фонду державного майна України;
 - звільнення зазначених осіб з посад;
 - вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;
- * **призначення чи обрання на посади**, звільнення з посад ряду посадових осіб, зокрема:
 - Голови та членів Рахункової палати;
 - Уповноваженого з прав людини;
 - керівника апарату Верховної Ради;
 - половини складу Ради Національного банку;
 - половини складу Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення;
 - призначення третини складу Конституційного Суду України;
- * **надання згоди на призначення на посади Президентом України**, та звільнення з посад:
 - Генерального прокурора (а також висловлення недовіри йому, що має наслідком його відставку з посади);
 - затвердження загальної структури, чисельності, функцій Збройних сил, Служби безпеки, МВС, інших військових формувань;
 - оголошення за поданням Президента стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента про використання Збройних сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних

сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України; затвердження протягом двох днів з моменту подання звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

- затвердження рішень щодо надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;
- ратифікація та денонсація міжнародних договорів України;
- дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за певних умов, призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим; утворення та ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів та міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;
- затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності тощо.

Порядок роботи
Верховної Ради
України
(регламент).

8-9.3. Президент України

Термін «президент» походить від латинського *praesidens* і означає «той, хто сидить попереду». В Україні посаду Президента було засновано законом від 5 липня 1991 року, а перші вибори відбулися 1 грудня 1991 року. За Конституцією України 1996 р. Президент є **главою держави**.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який на день проведення виборів досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом 10 останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Та сама особа не може бути Президентом України більш як два строки поспіль. Термін повноважень Президента України становить 5 років.

Правовий статус і повноваження Президента визначає розділ V Конституції України. Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень. За посягання на честь та гідність Президента винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону. Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент не був усунутий із свого поста в порядку імпічменту.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам. У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Прем'єр-міністра України.

Президент видає **укази** і **розпорядження**, які є обов'язковими для виконання на території України.

Повноваження Президента України визначає стаття 106 Конституції України.

Повноваження глави держави: Президент України є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції, прав і свобод людини, він забезпечує незалежність, національну безпеку, правонаступництво держави.

Представницькі повноваження: Президент України:

- ▶ представляє державу в міжнародних відносинах;
- ▶ здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави;
- ▶ веде перемовини та укладає міжнародні договори України;
- ▶ приймає рішення про визнання іноземних держав;
- ▶ призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України;
- ▶ приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав.

Президенти України

Л. Кравчук (1991-1994)

Л. Кучма (1994-2005)

В. Ющенко (2005-2010)

В. Янукович (2010-2014)

П. Порошенко
(2014-2019)

В. Зеленський
(2019-донині)

Сайт Президен-
та України

Повноваження, що стосуються діяльності Верховної Ради:

Президент України припиняє повноваження Верховної Ради, якщо: 1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій; 2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України; 3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Президент України призначає дострокові вибори до Верховної Ради України.

Повноваження у сфері законодавства: Президент України:

- ▶ має право законодавчої ініціативи;
- ▶ підписує закони, прийняті Верховною Радою;
- ▶ має право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд до Верховної Ради (крім законів, що вносять зміни до Конституції України);
- ▶ Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо внесення змін до Конституції (розділів I, III, XIII);
- ▶ проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

Повноваження, пов'язані з призначенням на посади і звільненням з посад:

- ▶ *Президент України вносить подання до ВРУ про призначення:*
 - Прем'єр-міністра України (подання вноситься за пропозицією більшості ВРУ не пізніше, ніж через 15 днів з часу одержання такої пропозиції);
 - Міністра оборони України;
 - Міністра закордонних справ України;
 - Голови Служби безпеки України;
 - вносить пропозиції до ВРУ про відповідальність КМУ.
- ▶ *Президент України призначає і звільняє:*
 - голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах (за поданням Кабінету Міністрів України);

- за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального Прокурора України та звільняє його з посади;
- половину складу Ради Національного банку України;
- половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- Президент України вносить пропозицію до Верховної Ради України про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняття резолюції недовіри КМУ.

Повноваження в галузі національної безпеки та оборони:

Президент України:

- ▶ є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України;
- ▶ призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних сил, інших військових формувань;
- ▶ присвоює вищі військові звання;
- ▶ здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони;
- ▶ очолює Раду Національної безпеки та оборони;
- ▶ вносить до Верховної Ради подання про оголошення стану війни;
- ▶ приймає рішення про використання Збройних сил України у разі збройної агресії проти України;
- ▶ приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;
- ▶ приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації (з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою).

Повноваження в галузі правосуддя: Президент України:

- ▶ призначає третину складу Конституційного Суду;
- ▶ призначає суддів судів загальної юрисдикції за поданням Вищої Ради Правосуддя;
- ▶ здійснює помилування.

Повноваження в питаннях громадянства: Президент України приймає рішення:

- ▶ про прийняття до громадянства України;
- ▶ про припинення громадянства України;
- ▶ про надання притулку в Україні.

Президент України присвоює вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини, нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними.

Президент України виконує свої повноваження до прийняття присяги новообраним Президентом України.

Офіс Президента України

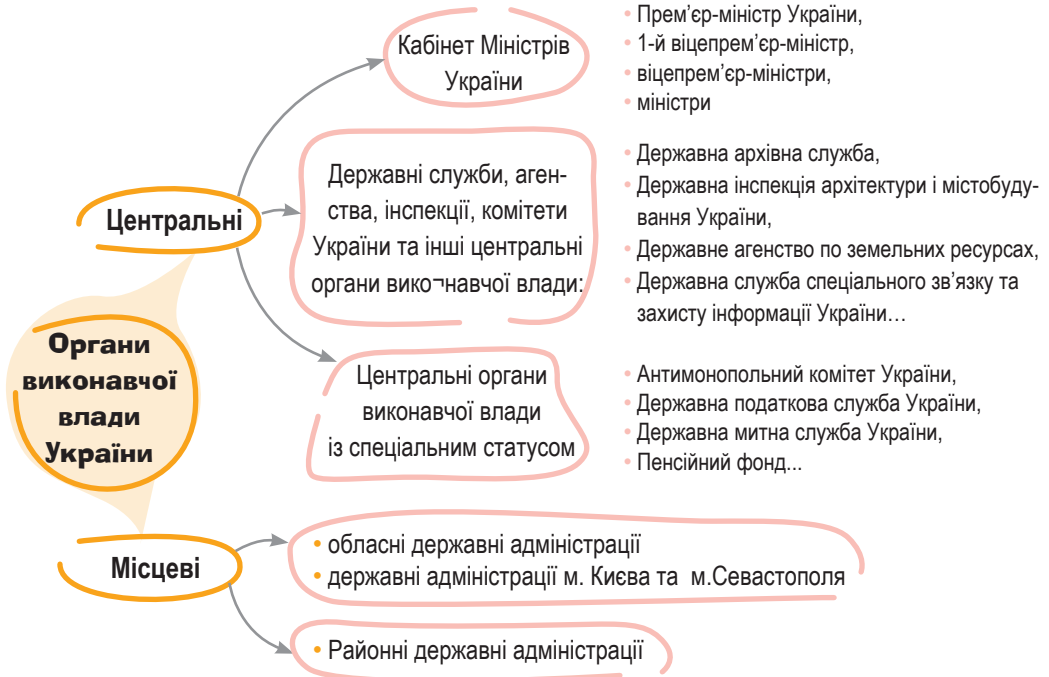
Припинення
повноважень
Президента
України

Для забезпечення здійснення своїх повноважень Президент створює постійно діючий орган — **Офіс Президента України** (очолює глава Офісу Президента України, що призначається та звільняється Президентом).

8-9.4. Органи державної виконавчої влади в Україні.

Основними напрямками діяльності органів державної виконавчої влади в Україні є реалізація двох функцій — *виконавчої* та *розпорядчої*. **Виконавча** полягає в тому, що ці органи безпосередньо виконують нормативні приписи та інші акти законодавчої влади, а розпорядча — в тому, що для виконання актів законодавчої влади органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські акти та розпорядження.

Органами виконавчої влади в Україні є:

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, що здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів

Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів.

Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади відповідальні перед Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні йому.

Кабінет Міністрів України може скасовувати акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади повністю чи в окремій частині.

Правовий статус Кабінету Міністрів України визначає розділ VI Конституції України та закон України «Про Кабінет Міністрів України». Конституція зазначає, що Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом України і ВРУ та підконтрольний й підзвітний Верховній Раді України. У своїй діяльності Кабінет Міністрів керується Конституцією та законами України.

Основними функціями Кабінету Міністрів України є:

- ▶ забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України, актів Президента України;
- ▶ вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- ▶ забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- ▶ розробка і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;
- ▶ забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності;
- ▶ здійснення управління об'єктами державної власності;
- ▶ розробка проекту закону про Державний бюджет України, забезпечення виконання затвердженого Верховною Радою Державного бюджету, подання Верховній Раді звіту про його виконання;
- ▶ здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби із злочинністю;
- ▶ організація і забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
- ▶ спрямування і координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України спрямовує і координує діяльність місцевих державних адміністрацій щодо виконання Конституції та законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України,

Сайт КМУ

Склад, вимоги, призначення та припинення повноважень КМУ

актів Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади вищого рівня, здійснення на відповідній території інших наданих місцевим державним адміністраціям повноважень.

Кабінет Міністрів України розглядає питання щодо призначення на посаду або звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій і внесення Президенту України відповідних подань.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає **постанови і розпорядження**, які є обов'язковими для виконання. Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр. Кабінет Міністрів України, маючи право законодавчої ініціативи, відповідно до Конституції України, вносить проекти законів на розгляд Верховної Ради України.

Виконавчу владу в областях, районах і містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови **місцевих державних адміністрацій**. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів на строк повноважень Президента України. Головами державних адміністрацій міст Києва та Севастополя Президент України призначає обраних населенням міських голів (відповідно до законодавства вони є одночасно міськими головами й головами державних адміністрацій).

Кабінет Міністрів України на своїх засіданнях розглядає питання щодо призначення на посаду або звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій і вносить Президентові України відповідні подання.

Голови місцевих державних адміністрацій під час здійснення своїх повноважень відповідальні перед Кабінетом Міністрів України. Місцеві державні адміністрації та їх голови підзвітні та підконтрольні Кабінету Міністрів України.

У разі неналежного виконання головою місцевої державної адміністрації покладених на нього повноважень Кабінет Міністрів України має право притягнути його до дисциплінарної відповідальності або звернутися до Президента України з поданням про звільнення його з посади.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України, підзвітні та підконтрольні Кабінету Міністрів України.

Актами місцевих державних адміністрацій є **розпорядження** (видає голова) та **накази** (видають керівники управління, відділів та інших підрозділів).

До повноважень місцевих державних адміністрацій належать:

- контроль за додержанням законів місцевими органами виконавчої влади, підпорядкованими центральним органам виконавчої влади;
- взаємодія місцевих органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування;
- інші визначені законом повноваження.

До відання місцевих державних адміністрацій у межах і формах, визначених Конституцією і законами України, належить розв'язок таких питань:

- забезпечення законності, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян;
- соціально-економічного розвитку відповідних територій;
- бюджету, фінансів та обліку;
- управління майном, приватизації та підприємництва;
- промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту та зв'язку;
- науки, освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, сім'ї, жінок, молоді та неповнолітніх;
- використання землі, природних ресурсів, охорони довкілля;
- зовнішньоекономічної діяльності;
- оборонної роботи та мобілізаційної підготовки;
- соціального захисту, зайнятості населення, праці та заробітної плати.

8-9.4. Місцеве самоврядування в Україні.

Здійснення місцевого самоврядування в Україні регулюється Конституцією та рядом законів, зокрема, Законом України «Про місцеве самоврядування», Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад»).

Місцеве самоврядування — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування розв'язувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Система місцевого самоврядування включає:

- ▶ *територіальну громаду* — жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями;
- ▶ *сільську, селищну, міську раду* — представницький виборний орган, який складається з депутатів і, відповідно до закону, наділяється правом представляти інтереси територіальної громади і приймати від її імені рішення (добровільне об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст);
- ▶ *старосту села, сільського, селищного, міського голову*;

Закон України
«Про місцеве
самоврядування»

Закон України
«Про добровільне
об'єднання
територіальних
громад»

- ▶ *виконавчі органи сільської, селищної, міської ради* — органи, що створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування;
- ▶ *районні та обласні ради і їхні виконавчі органи* — органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- ▶ *органи самоорганізації населення* — представницькі органи, що створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста.

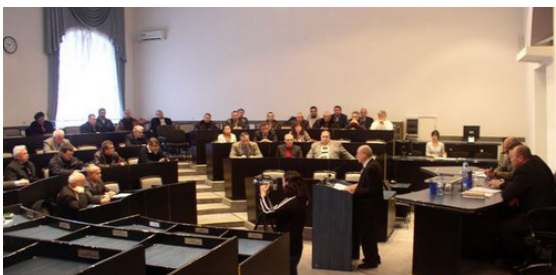
Формою безпосередньої участі громадян у розв'язання питань місцевого значення є **загальні збори громадян за місцем проживання**. Вони скликаються на рівні будинку, вулиці, мікрорайону тощо. Рішення загальних зборів громадян враховуються органами місцевого самоврядування в їх діяльності.

Також члени територіальної громади мають право ініціювати розгляд у раді (в порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, що належить до відання місцевого самоврядування. Місцева ініціатива, внесена на розгляд ради у встановленому порядку, підлягає обов'язковому розгляду на відкритому засіданні ради за участю членів ініціативної групи з питань місцевої ініціативи.

До **складу сільської, селищної, міської ради входять депутати**, які обираються жителями села, селища, міста на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років. На таких же засадах територіальні громади обирають також на 4 роки сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях, здійснюючи свої повноваження на постійній основі.

Виконавчими органами сільських, селищних, міських рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління тощо. Ці органи є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади — також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади. У сільських радах, що представляють територіальні громади, які налічують до 500 жителів, за рішенням відповідної територіальної громади або сільської ради ви-

конавчий орган ради може не створюватися. У цьому випадку функції виконавчого органу ради (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює сільський голова одноособово.

Засідання міської ради

Як працюють
органи місцевого
самоврядування

Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування здійснюють такі функції:

- керують майном, що є в комунальній власності;
- затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку та контролюють їхнє виконання;
- затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їхнє виконання;
- встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону;
- забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їхніх результатів;
- утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації та установи, а також здійснюють контроль за їхньою діяльністю;
- розв'язують інші питання місцевого значення, що належать за законом до їхньої компетенції.

Обласні та районні ради:

- затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їхнє виконання;
- затверджують районні й обласні бюджети та контролюють їхнє виконання; розв'язують у межах, визначених законом, питання адміністративно-територіального устрою;
- розв'язують інші питання, що належать за законом до їхньої компетенції.

Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими для виконання на відповідній території.

Знайдіть помилки в тексті

1. Верховна Рада України складається зі 350 народних депутатів.
2. Верховна Рада України призначає Президента України.
3. Строк повноважень Президента України — 4 роки.
4. Голова Верховної Ради призначається Президентом України.
5. Кабінет Міністрів України видає укази.
6. Районна державна адміністрація є органом місцевого самоврядування.

Завдання та запитання

- 1) Що таке місцеве самоврядування?
- 2) Вкажіть органи місцевого самоврядування.
- 3) Поясніть, чому Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

- 4) Проаналізуйте повноваження органів законодавчої та виконавчої влади.
- 5) Вкажіть точки дотику та механізми взаємодії між Президентом України та Верховною Радою України, між Президентом України та КМУ.
- 6) Дайте оцінку праву Президента України розпустити Верховну Раду України.

Проект. «Якби я був (була): 1) Президентом України, 2) народним депутатом України; 3) міським головою». Об'єднайтеся в команди. Оберіть одну із ролей. Які три найважливіші рішення ви прийняли б, якби були однією із цих посадових осіб? Презентуйте та аргументуйте свої результати.

§§ 10-11. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Громадянство України

NEW

Навіщо це тобі потрібно

Тема «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Громадянство України» є надзвичайно важливою для вас, адже вона допоможе вам стати свідомими громадянами України. Знання своїх прав і свобод допоможе вам усвідомити власну цінність, не дозволяти порушувати свої права й поважати права інших. Учні, які обізнані у своїх правах та свободах, стають активнішими, завжди відстоюють справедливість, беруть активну участь у житті своєї громади.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати поняття «правовий статус особи» та називати його види;
- характеризувати підстави набуття та припинення громадянства України;
- називати основні права і свободи людини та громадянина;
- коментувати статті II розділу Конституції України, пояснюючи юридичний зміст окремих конституційних прав і свобод людини та громадянина;
- визначати, які права людини можуть бути обмежені, а які не можуть бути обмежені в умовах режиму воєнного стану;
- описувати конституційні обов'язки осіб;
- аналізувати правові ситуації щодо дотримання чи порушення основних прав та свобод людини і громадянина.

Правовий статус особи, права людини, свободи людини, обов'язки людини, громадянство, апатриди, біпатриди, засади правового статусу людини, особисті права людини, політичні права людини, соціальні права людини, економічні права людини, культурно-освітні права людини, механізм захисту прав людини, воєнний стан.

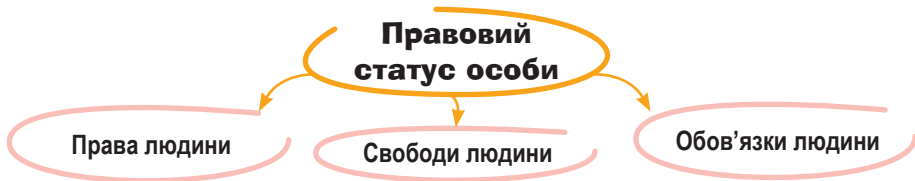
Прочитайте частину Статті 1 Загальної декларації прав людини (10.12.1948 р.).

- «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах».
- Як ви розумієте слова «вільними і рівними»?
- Чому гідність людини вважають найвищою цінністю?
- Чи завжди у світі всі люди мають рівні права? Наведіть приклади.
- Які права найважливіші для вас особисто?
- Як можна захищати свої права, якщо їх порушують?

10-11.1. Правовий статус особи. Поняття прав і свобод людини.

Становище людини в державі характеризується її правовим статусом.

Правовий статус особи — сукупність прав, свобод і обов'язків громадян, закріплених у нормативних актах держави (конституції, закони), а також гарантії їх здійснення.

- **Права людини** — це захищена і гарантована державою можливість щось робити і здійснювати. Тобто можливості людини здійснювати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів та потреб, встановлені державою і закріплені нормативно (право на життя, право на освіту, право на власність).
- **Свободи людини** — це відсутність яких-небудь обмежень, утисків у чомусь (діяльності, поведінці), можливість вибору моделі поведінки (свобода світогляду і віросповідання, свобода слова, свобода зборів, мітингів, демонстрацій). Свободи людини — це те саме, що і права, але здійснюються самостійно і від держави вимагається лише не обмежувати можливості для реалізації цих свобод. За ст. 19 Конституції України ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.
- **Обов'язки людини** — встановлена державою межа та міра обов'язкової поведінки, невиконання якої тягне настання юридичної відповідальності.

Залежно від повноти прав, свобод та обов'язків людини можна усіх осіб, що перебувають на території кожної конкретної держави, поділити на: *громадян держави, іноземців, осіб без громадянства (апатриди) та осіб з подвійним громадянством (біпатриди), біженців.*

Іноземець, апатрид, біпатрид, біженець

10-11.2. Громадянство України.

Громадянство — це стійкий політико-правовий зв'язок особи і держави, який передбачає наявність взаємних прав та обов'язків (підданство — те саме, що і громадянство у державі з монархічною формою правління).

Між державою та особою існує стійкий тісний взаємозв'язок. Держава наділяє людину правами та свободами, маючи обов'язок перед людиною захищати її, забезпечувати дотримання цих прав і свобод, виконувати свої функції. А людина, своєю чергою, користується цими правами і свободами, водночас повинна виконувати обов'язки, покладені на неї державою.

Питання громадянства в Україні регулюється Конституцією та Законом України «Про громадянство».

Щоб стати громадянином України, необхідні підстави для набуття громадянства, котрі визначені в законі:

- 1) **за народженням** (особа, яка народилась на території України, батьки якої є іноземцями, особами без громадянства, що постійно проживають на території України на законних підставах; батьки якої невідомі; один із батьків якої є громадянином України. Особа, яка має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження);
- 2) **за територіальним походженням** (особа, яка сама або хоча б один з її батьків, дід чи баба, повнорідні брат чи сестра народилися або постійно проживали до 16 липня 1990 року на території, яка стала територією України, а також на інших територіях, що входили до складу Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР));
- 3) **внаслідок прийняття до громадянства** (іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх клопотаннями прийняті до громадянства України).

Умовами прийняття до громадянства України є:

- визнання і дотримання Конституції України та законів України;
- знання основ Конституції України, історії України (складання іспитів);
- зобов'язання припинити іноземне громадянство (відсутність іноземного громадянства);
- безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років;
- отримання дозволу на постійне проживання в Україні (імміграцію);
- володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування;
- наявність законних джерел існування (заробітна плата, прибуток від підприємницької діяльності або власності, пенсія, стипендія тощо);

Закон України
«Про
громадянство»

Множинне
громадянство

Принципи
законодавства
України про
громадянство

- 4) внаслідок поновлення у громадянстві;
- 5) внаслідок усиновлення;
- 6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;
- 7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини (дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, один з батьків якої є громадянином України, а другий є особою без громадянства чи іноземцем, реєструється громадянином України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України. Датою набуття громадянства України є дата реєстрації набуття особою громадянства України);
- 9) внаслідок встановлення батьківства.
 - Набуття громадянства України дітьми віком від 14 до 18 років може відбуватися лише за їхньою згодою;
- 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Підстави припинення громадянства України:

- 1) внаслідок виходу з громадянства України, відповідно до чинного законодавства України, громадянин України, що постійно проживає за кордоном, може вийти з громадянства України за його клопотанням. Вихід дітей віком від 14 до 18 років з громадянства України може відбуватися лише за їхньою згодою;
- 2) Закон України «Про громадянство України»

Стаття 19. Підставами для втрати громадянства України є:

- 1) добровільне набуття громадянином України громадянства держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом, або громадянства (підданства) держави, громадяни (піддані) якої не можуть набути громадянство України у спрощеному порядку, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття (не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства (підданства) у випадках множинного громадянства);
- 2) набуття особою громадянства України у випадках подання неправдивих відомостей, підроблених документів, приховування особою будь-якого суттєвого факту, за наявності якого стосовно особи не могло бути прийнято рішення про прийняття до громадянства України, обману або невиконання зобов'язання, взятого особою в зобов'язанні припинити іноземне громадянство, у декларації про відмову від іноземного громадянства та визнання себе лише громадянином України або в декларації про визнання себе громадянином України, або невиконання

Як визначається
громадянство
дітей

зобов'язання про складання іспитів з основ Конституції України, історії України та на визначення рівня володіння державною мовою;

- 3) встановлення факту проходження особою військової служби за контрактом у державі, визнаній Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом;
 - 4) набрання законної сили обвинувальним вироком суду стосовно осіб, засуджених в Україні за вчинення злочину проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, за вчинення терористичного акту, сприяння вчиненню терористичного акту, публічні заклики до вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації, за фінансування тероризму, створення злочинної організації, керівництво такою організацією або її структурними частинами, створення злочинної спільноти, встановлення або поширення злочинного впливу, сприяння учасникам злочинних організацій та приховування їх злочинної діяльності;
 - 5) встановлення факту участі у збройній агресії проти України з боку держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом, або яка перебуває у збройному конфлікті з Україною чи сприяла (сприяє) вчиненню збройної агресії проти України та/або участі в окупаційній
- 3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.**

Приймає рішення і видає укази про прийняття до громадянства України і про припинення громадянства України Президент України.

Документами, що підтверджують громадянство України, є:

- паспорт громадянина України (книжка чи ID-картка);
- паспорт громадянина України для виїзду за кордон;
- тимчасове посвідчення громадянина України;
- дипломатичний паспорт;
- службовий паспорт;
- посвідчення особи моряка;
- посвідчення члена екіпажу;
- посвідчення особи на повернення в Україну.

Як регулюється питання виходу з громадянства України дітей

Паспорт громадянина України

E Розгляньте юридичні ситуації і дайте відповіді на запитання.

- Громадянин Польщі виявив бажання прийняти громадянство України. Він вільно розмовляє українською мовою, має власне кафе в Україні, не порушував законів України. Чи достатньо правових підстав для того, щоб він міг стати громадянином України?
- Особа без громадянства проживає в Україні останні 4 роки, має власну квартиру, отримує пенсію, вивчила українську мову, не притягувалася до юридичної відповідальності, подала заяву про прийняття до громадянства України. Яку відповідь вона отримає?
- Батьки Марини К. (14 років) переїжджають на постійне проживання у Польщу, змінюючи при цьому громадянство України на російське. Марина не бажає переїжджати, змінювати громадянство і хоче далі жити в Україні з бабусею. Який, на вашу думку, буде розв'язок цієї ситуації? Чи буде враховано думку Марини?
- У сім'ї громадян України із Хмельницького, що перебувають на заробітках в Італії, народилася дитина. Громадянином якої країни буде дитина?
- Сім'я Орлових (чоловік, дружина, донька 13 р., син 16 р.), що проживає у США п'ять років, отримала дозвіл від уряду США на вступ до громадянства США. Спрогнозуйте дії батьків. Чи будуть у цій ситуації враховуватися інтереси дітей?

10-11.3. Конституційні права і свободи людини і громадянина.

Права і свободи людини в Україні закріплені у Конституції України, кодексах, законах, підзаконних актах. Права і свободи, що містяться у Конституції України, називаються конституційними.

Розділ II Конституції України має назву «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Саме цей розділ і визначає конституційні права, свободи, обов'язки людини і громадянина та *принципи (засади) правового статусу людини* в Україні.

В юридичній термінології існують поняття «права людини» (пов'язані з існуванням людини) та «права громадянина» (засновані на належності людини до певної держави). Права людини — поняття, що стосується всіх осіб, які перебувають на території України (громадян України, іноземців, осіб без громадянства, біженців). Права громадянина стосуються винятково громадян України і передбачають як права людини, так і права громадянина України.

Відповідно до міжнародних стандартів права і свободи людини в Україні поділяються на п'ять категорій: особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурно-освітні.

Конституційними громадянськими (особистими) правами в Україні є:

- право на життя (ст. 27);
- право людини на повагу до її гідності (ст. 28);
- право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29);
- право на недоторканність житла (ст. 30);
- право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);
- право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32);
- на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33);
- на свободу думки і слова (ст. 34);
- право на інформацію;
- на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

Політичними правами за Конституцією України є:

- право на свободу об'єднань (на об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36));
- право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38);
- право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39);
- право на звернення громадян (ст. 40).

Документи ООН
із прав людини

Документи Ради
Європи із прав
людини

Економічними правами за Конституцією України є:

- право на власність (ст. 41);
- право на підприємницьку діяльність (ст. 42);
- право на працю (ст. 43);
- право на страйк (ст. 44).

Соціальними правами за Конституцією України є:

- право на відпочинок (ст. 45);
- право на соціальний захист (ст. 46);
- право на житло (ст. 47);
- право на достатній життєвий рівень (ст. 48);
- право на охорону здоров'я (ст. 49);
- право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50);
- право на вільну згоду на шлюб та захист материнства, батьківства, дитинства і сім'ї (ст. 51);
- права дитини (ст. 52).

Культурно-освітніми правами за Конституцією України є:

- право на освіту (ст. 53);
- право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54).

10-11.4. **Обов'язки людини, закріплені в Конституції України.**

Обов'язки людини тісно пов'язані з правами та свободами, адже кожна особа, користуючись своїми правами і свободами, не повинна порушувати прав і свобод інших.

Обов'язки людини — це встановлена державою межа та міра обов'язкової поведінки, невиконання якої тягне настання юридичної відповідальності.

Обов'язки передбачають певну необхідну поведінку людини й не залежать від бажань людини.

Органічне поєднання прав та обов'язків є однією зі складових функціонування держави. *Конституційними обов'язками громадян України є:*

- захист Вітчизни, її незалежності та територіальної цілісності (ст. 65);
- відбувати військову службу відповідно до закону (ст. 65);
- не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині (ст. 66);
- сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67);
- неухильно дотримуватись законів і Конституції України (ст. 68);
- шанувати державні символи (ст. 65);
- здобуття повної загальної середньої освіти (ст. 53).

Виконання обов'язків забезпечується відповідними компетентними державними органами (поліція, суд, прокуратура, органи державної фіскальної служби, органи рибохорони, органи державної лісової охоро-

ни, митні органи, управління освіти тощо). За невиконання обов'язків чи неналежне виконання обов'язків закон передбачає можливість притягнення особи до юридичної відповідальності. Наприклад, за ухилення від сплати податків особа може бути покарана від штрафу до позбавлення волі на строк до 10 років. За наругу над державними символами (спалювання, перекручення, плюндрування, пошкодження...) закон передбачає покарання від штрафу до позбавлення волі строком до 2-х років.

Водночас невиконання чи порушення обов'язків особою, порушення норм законів не є підставою і причиною порушення прав цієї людини. **Не можна порушувати права людини, навіть якщо вона порушує права інших і закони держави.**

Закон передбачає різні види юридичної відповідальності й за порушення прав інших осіб.

Обговоріть з однокласниками/однокласницями, використовуючи метод «мікрофон», чому право на освіту є одночасно й обов'язком.

10-11.5. Права і свободи людини в умовах воєнного стану.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» Стаття 1.

Воєнний стан — це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та гарантування національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Стаття 64 Конституції України визначає, що «в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень».

У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану *тимчасово*, на період дії воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини та громадянина.

Порядок
введення
воєнного стану

Стаття 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» чітко визначає, які права і свободи людини можуть бути обмежені в умовах воєнного стану:

- *право на участь в управлінні державою* (забороняється проведення виборів, референдумів);
- *право на збори, мітинги і демонстрації* (забороняється проведення зборів, мітингів, страйків та масових зібрань);
- *право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання* (обмежується право на свободу пересування, зокрема виїзд за кордон для військовозобов'язаних, зміна місця проживання, примусове переселення з зони бойових дій, комендантська година);
- *право на працю* (може бути запроваджено трудову повинність для працездатних осіб, залучення до суспільно корисних робіт);
- *право на власність* (дозволяється примусово відчужувати майно, вилучати навчальну та бойову техніку, вибухові, радіоактивні речовини і матеріали, сильнодіючі хімічні та отруйні речовини);
- *право на приватність* (здійснюється перевірка документів, речей, житла, транспортних засобів, контроль за засобами масового зв'язку);

Указ Президента України
«Про введення
воєнного стану»

Закон України
«Про затвердження
Указу Президента
України про введення
воєнного стану»

Обмеження прав та свобод

Комендантська година

Повний контроль над засобами зв'язку

Введення трудової повинності

Перевірки документів та огляд речей

Військово-квартирна повинність

Примусове поселення

Обмеження вибору місця проживання

Примусове відчуження майна

Особливий режим роботи важливих об'єктів економіки

Особливий режим в'їзду-виїзду

Особливий контроль над призовниками та військовозобов'язаними

Обмеження свободи пересування

Вилучення майна держпідприємств

Заборона торгівлі зброєю, алкоголем

- *право на свободу об'єднань* (може бути заборонена діяльність політичних партій, громадських об'єднань, якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом тощо);
- *право на підприємницьку діяльність* (забороняється торгівля зброєю, сильнодіючими хімічними та отруйними речовинами).

Водночас стаття 64 Конституції України проголошує, що в умовах воєнного або надзвичайного стану «не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України».

E Перегляньте ще раз статті Конституції України, з якими вже ознайомилися на уроці. Дайте відповіді на запитання.

- Які саме права і свободи людини не можуть бути обмежені в умовах режиму воєнного стану? Чому такі норми закріплено в Конституції України?
- Чому держава має право тимчасово обмежувати окремі права, але не всі?
- Як ви думаєте, чому не можна обмежувати право на життя навіть під час війни?
- Чому важливо зберігати людську гідність і право на свободу думки навіть у складні часи?

10-11.6. Механізми захисту прав та свобод людини і громадянина.

Оскільки держава нормативно закріплює права людини, визнає міжнародні стандарти, то вона бере на себе зобов'язання й відповідальність щодо забезпечення та реалізації цих прав кожній людині. Тож коли ми розглядаємо питання порушення чи недотримання прав людини, вони можуть розглядатися лише в площині людина-держава. Права людини можуть порушувати держава, державні органи, посадові особи, особи, уповноважені діяти від імені держави (керівники державних та комунальних установ, правоохоронці тощо).

Не є порушенням прав людини протиправні дії однієї людини стосовно іншої, які можуть бути кваліфіковані як адміністративне, цивільне чи кримінальне правопорушення. Такі дії є порушенням норм законів, а не прав людини. У справах, які розглядає Європейський суд з прав людини, заявниками (подають скарги) виступають конкретні фізичні особи, а відповідачем завжди є держава.

Важливо щоб людина не лише знала свої права, а й могла і вміла їх реалізовувати, а у випадку їх порушення іншими особами чи державою знала, як і де може їх відстояти. Забезпечення реалізації прав людини покладається в державі на її органи.

Будинок Європейського суду з прав людини

В Україні існує **механізм захисту прав і свобод людини** (органи, організації, до функцій яких віднесено правозахисну діяльність, та конкретні шляхи захисту):

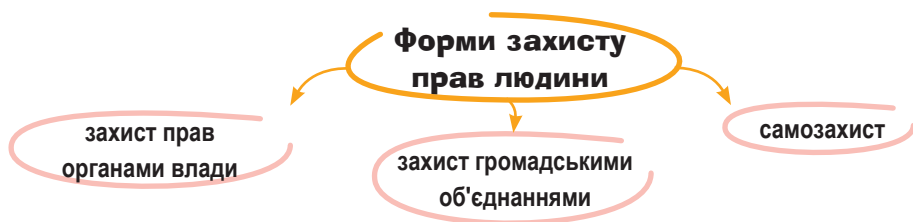
- Президент України (гарант прав і свобод людини і громадянина в Україні); Верховна Рада України (приймає закони, що захищають права людини);
- Уповноважений Верховної Ради з прав людини (здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина);
- органи виконавчої влади;
- суди України;
- правоохоронні органи України (поліція, прокуратура, Служба безпеки України);
- органи місцевого самоврядування.

Для більш ефективного захисту прав і свобод дітей 2011 року в Україні було запроваджено посаду **Уповноваженого Президента України з прав дитини**, для захисту прав учасників освітнього процесу 2018 року в Україні було введено посаду **Освітнього омбудсмена**, 2019 року введено посаду **Уповноваженого із захисту державної мови**, 2025 року в Україні введено посаду **Військового омбудсмена** для забезпечення дотримання прав військовослужбовців. Також при Кабінеті Міністрів України діють уповноважені з питань гендерної політики, з прав осіб з інвалідністю, з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, з питань внутрішньо переміщених осіб, бізнес-омбудсмен, уповноважений у справах Європейського суду з прав людини.

Особа здійснює свої права на власний розсуд. Вона може їх здійснювати самостійно чи доручити своєму представнику (довіреність). Людина сама визначає час, порядок та зміст своїх дій, спрямованих на реалізацію своїх прав (вибір навчального закладу). Кожен також самостійно вирішує, здійснювати йому ці права чи ні (право на свободу слова).

Із метою реалізації чи недопущення порушення своїх прав, у випадках їхнього порушення, неможливості здійснення, невизнання таких прав або оспорювання, кожна людина має право на захист.

Основними формами захисту прав людини її майна, власності є:

У випадку порушення своїх прав людина має право звернутися до суду з вимогою:

- відшкодувати завдані матеріальні чи моральні збитки;
- визнати незаконним рішення, прийняте щодо неї органом влади чи самоврядування (конфіскували земельну ділянку);
- визнати її права на щось (авторство);
- повернути їй її майно (позичені гроші);
- припинити певні дії (незаконна забудова) тощо.

Також кожна людина має право:

- звернутися письмово чи усно, одноосібно чи колективно до органів державної влади, зокрема до вищих органів державної влади (Президента України, Прем'єр-міністра України, народних депутатів), органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів, компетентних осіб із клопотанням чи скаргою. У своєму зверненні особа повинна вказати, які її права було порушено (порушуються чи можуть бути порушені) чи хто або що заважає їй реалізовувати їх. Ці органи, відповідно до законодавства, зобов'язані обов'язково адекватно реагувати на звернення громадян шляхом розв'язання зазначених проблем у разі підтвердження вказаних фактів;
- оскаржувати дії відповідних посадових осіб, що порушують права людини;
- на публічні виступи, звернення в ЗМІ на захист своїх прав;
- на звернення до правозахисних організацій;
- на звернення в міжнародні органи із захисту прав людини...

Захист прав і свобод людини у більшості випадків здійснюється за бажанням особи (заява, скарга). У певних випадках це може відбуватися обов'язково за рішенням компетентних державних органів, наприклад, коли було порушено права людини й такі дії інших осіб кваліфікуються як адміністративні проступки чи злочини.

Е Дайте оцінку юридичним ситуаціям. Визначте, які права людини було у них порушено.

- Міжнародний кримінальний суд оголосив, що видає ордер на арешт президента Судану Омара аль-Башира за звинуваченнями у воєнних злочинах і злочинах проти людяності в суданському регіоні Дарфур. Йому висунули сім звинувачень у воєнних злочинах, злочинах проти людяності, вбивствах, насильному переселенні й інших. За оцінками ООН, від початку збройного міжетнічного конфлікту в західносуданській області Дарфур 2003 року там загинули — і безпосередньо від бойових

Як захищають права людини в Україні та світі

Фільм «Європейський суд із прав людини»

дій, і від голоду та хвороб, які супроводжують їх, — до 300 тисяч осіб, а ще близько 2 мільйонів 700 тисяч змушені були залишити свої домівки.

- Правоохоронці під час допиту громадянина, якого підозрювали у скоєнні злочину, за допомогою погроз та шляхом застосування фізичної сили намагалися «вибити» з нього потрібні свідчення.
- Двох неповнолітніх затримав наряд поліції, коли ті виходили з кінотеатру. У відділенні національної поліції неповнолітнім не повідомили причин затримання. Через чотири дні про це було повідомлено їхнім батькам, які прийшли і забрали їх.
- Із протоколу поліції: «...Двоє осіб (за свідченнями очевидців, чоловік та жінка) 3.09.2015 р., виламавши двері ломом, проникли до дачного будинку в масиві «Озерний». Проте зловмисники не встигли нічого вкрати і змушені були втекти, оскільки до будинку під'їхав автомобіль...».
- Директор комунальної установи, використовуючи міні-АТС, часто прослуховував телефонні розмови своїх працівників і час від часу втручався у їхні розмови.
- Із газетної статті: «...Незабаром відбудуться слухання у суді за позовом громадянина К. щодо друку в місцевій газеті недостовірної інформації про нього та членів його сім'ї, коли він балотувався в депутати до міської ради».
- За рішенням глави обласної державної адміністрації місцевій телерадіостанції, кореспонденти якої у своїх репортажах гостро критикували дії місцевої влади, було відмовлено у виділенні частотного ефіру за «підрив державної безпеки й авторитету влади».
- Із оголошення: «До польської школи приймаються діти, які розмовляють польською мовою, а їхні батьки є католиками».

Завдання та запитання

- 1) Назвіть групи конституційних прав і свобод людини. Класифікуйте всі відомі вам права людини відповідно по групах.
- 2) Вкажіть підстави набуття та втрати громадянства України.
- 3) Наведіть кілька прикладів, у яких би особи користувалися своїми правами та свободами.
- 4) Проаналізуйте ефективність кожного із видів захисту прав людини в Україні.
- 5) Які права людини не можна обмежувати в умовах воєнного стану? Чому?
- 6) Доведіть, що право на життя є найвищою людською цінністю.

Проект. «Захищаємо права людини». Об'єднайтеся в 4-5 груп. Визначте, які, на вашу думку, є найбільш поширеними порушення прав людини у кожній категорії прав і свобод людини. Складіть рекомендації, як не допустити порушення вказаного (вказаних) прав та як слід діяти у випадку їх порушення.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВІДНОСИН

§§12-13. Неповнолітні в цивільно-правових відносинах

NEW

Навіщо це тобі потрібно

Усе, що ми будемо вивчати в темі «Неповнолітні в цивільно-правових відносинах», потрібно вам для того, щоб сформувати правову грамотність і відповідальне ставлення до своїх дій. Підлітки є учасниками правових відносин. Кожен може мати власність, укладати дрібні побутові угоди, нести певну відповідальність за завдану шкоду. Розуміння своїх прав та обов'язків допомагає захищати себе від несправедливості, уникати порушень закону. Знання цивільного права готує школярів до дорослого життя, де потрібно вміти укладати угоди, розпоряджатися власністю та діяти згідно із законом.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати та застосовувати поняття «цивільна правоздатність», «цивільна дієздатність»;
- розрізняти види цивільної дієздатності;
- характеризувати обсяг цивільної правосуб'єктності неповнолітніх осіб;
- розкривати особливості права власності неповнолітніх;
- визначати ознаки дійсності цивільно-правових договорів;
- розв'язувати правові ситуації щодо питань права власності неповнолітніх;
- розуміти правила спадкування, розрізняти черги спадкування.

Цивільне право, майнові права, особисті немайнові права, правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, повна дієздатність, неповна дієздатність, часткова дієздатність, право власності, право володіння, право користування, право розпорядження, фізична особа, юридична особа, правочин, цивільно-правовий договір, спадкування, спадщина, спадкодавець, спадкоємець, заповіт, спадкування за законом, відумерла спадщина.

Е До юридичної консультації звернулася громадянка Олешко. У неї є онук Святослав, якому 13 років, та онука Софія, якій 16 років. Святослав успадкував від дідуся гроші й хоче купити квартиру. Чи має він на це право? Чи може він бути власником квартири? Софія, яка вчиться в художній школі, дуже гарно малює. Вона має вже колекцію власних картин і хоче якусь кількість із них продати, а отримані кошти передати на потреби ЗСУ. Чи має право Софія продати свої картини і розпорядитися цими коштами?

1. Як ви гадаєте, які відповіді отримає бабуся?
2. Розв'язати ситуацію і правильно відповісти на ці запитання ми зможемо після опрацювання параграфа.

12-13.1. Поняття цивільних правовідносин. Фізичні та юридичні особи. Особисті немайнові права фізичної особи

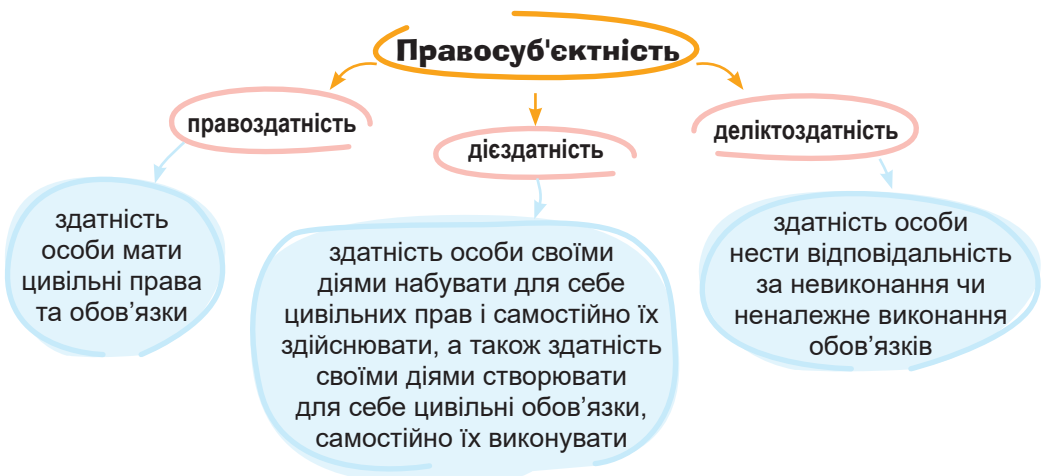
Цивільне право — це галузь права, яка регулює особисті та майнові відносини між особами (громадянами, іноземцями, особами без громадянства, юридичними особами, державою та іншими соціальними утвореннями з метою задоволення їхніх потреб та захисту інтересів (цивільний — лат. *civilis* — невійськовий).

Відносини, що регулюються цивільним законодавством засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їхніх учасників.

Предметом цивільного права (*коло відносин, що регулюються нормами цивільного права*) є:

- 1) **майнові правовідносини** — це відносини з приводу володіння, користування, розпорядження майном;
- 2) **особисті немайнові правовідносини**, які поділяються на:
 - відносини, пов'язані з майном (авторське право, право інтелектуальної власності);
 - відносини, не пов'язані з майном (права особи).

Суб'єктами (учасниками) цивільних правовідносин можуть бути фізичні та юридичні особи. Правосуб'єктність має такі складові:

Людина, котра наділена цивільною правосуб'єктністю, як учасник цивільних відносин вважається **фізичною особою**.

Юридична особа — це організація, яка є зареєстрованою, має власні права та обов'язки, відокремлене майно та може вступати в правовідносини (підприємства, установи, школи, магазини, заводи, організації...).

Правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження (у певних випадках охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини) і припиняється зі смертю. Правоздатності неможливо позбавити, обмежити угодами чи актами державних органів. Правоздатність юридичної особи виникає зазвичай із моменту її створення (реєстрації).

Опрацюйте статті Цивільного кодексу України, дайте відповіді на запитання.

1. Що таке особисті немайнові права?
2. У чому полягає зміст особистих немайнових прав?
3. Якими є особливості здійснення особистих немайнових прав?

Цивільний кодекс України

Стаття 269. Поняття особистого немайнового права

1. Особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом.
2. Особисті немайнові права фізичної особи не мають економічного змісту.
3. Особисті немайнові права тісно пов'язані з фізичною особою. Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав.
4. Особистими немайними правами фізична особа володіє довічно.

Стаття 271. Зміст особистого немайнового права

1. Зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя.

Стаття 272. Здійснення особистих немайнових прав

1. Фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно. В інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники.
2. Фізична особа має право вимагати від посадових і службових осіб вчинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення нею особистих немайнових прав.

Особисті немайнові права тісно пов'язані з фізичною особою. Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав.

Особистими немайновими правами фізична особа володіє довічно.

Розрізняють особисті немайнові права, що забезпечують **природне (фізичне) існування** фізичної особи, та особисті немайнові права, що забезпечують **соціальне буття** фізичної особи.

Особистими немайновими правами, що забезпечують природне (фізичне) існування фізичної особи, є право на:

- життя;
- усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю;
- охорону здоров'я;
- медичну допомогу;
- інформацію про стан свого здоров'я;
- таємницю про стан здоров'я;
- свободу;
- особисту недоторканність;
- донорство;
- сім'ю;
- опіку або піклування;
- безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Особистими немайновими правами, що забезпечують соціальне буття фізичної особи, є право на:

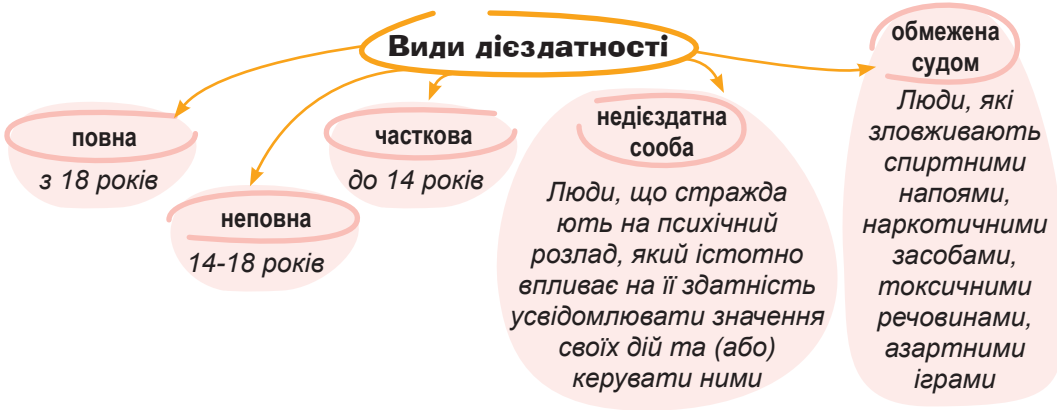
- ім'я; зміну імені; використання імені;
- повагу гідності та честі;
- повагу до людини, яка померла;
- недоторканність ділової репутації;
- індивідуальність;
- особисте життя та його таємницю;
- інформацію;
- особисті папери; розпорядження особистими паперами;
- таємницю кореспонденції;
- захист інтересів при проведенні фото-, кіно-, теле- та відеозйомок;
- охорону інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах;
- свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості;
- місце проживання;
- недоторканність житла;
- вибір роду занять;
- свободу пересування;
- свободу об'єднання;
- мирні зібрання.

Зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд, визначати свою поведінку у сфері власного приватного життя.

Фізична особа має право на захист свого особистого немайнового права від протиправних посягань інших осіб усіма способами, передбаченими законодавством.

12-13.2. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб

За обсягом дієздатності у цивільному праві (залежить від віку, душевного стану здоров'я та інших обставин) розрізняють осіб:

Усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки. Фізичні особи мають усі майнові та немайнові права, зазначені у Конституції України та інших законах, а також і ті, які не зазначені у законодавстві України, але якщо вони не суперечать йому та моральним засадам суспільства. Фізичні особи можуть мати майно в особистій власності, право користування житловими приміщеннями та іншим майном, успадковувати і заповідати майно, обирати рід занять і місце проживання, мати права автора твору науки, літератури і мистецтва, відкриття, винаходу, а також мати інші майнові та особисті немайнові права.

Припиняється цивільна дієздатність фізичних осіб зі смертю.

Повна цивільна дієздатність виникає у повному обсязі з настанням повноліття, тобто після досягнення вісімнадцятирічного віку. Повна дієздатність дає можливість особі самостійно, на власний розсуд та ризик здійснювати всі свої права та обов'язки.

Повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на всі цивільні права та обов'язки. У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається.

Із **неповною дієздатністю** визнаються особи у віці від 14-ти до 18-ти років або до моменту вступу в шлюб. Крім права укласти дрібні побутові правочини, вони мають право:

- самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;
- самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;
- бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;

Коли настає повна цивільна дієздатність до повноліття

- самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок). Неповнолітня особа може розпоряджатися грошовими коштами, що внесені іншими особами у фінансову установу на її ім'я, за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

Особи, що не досягли 14 років (**часткова дієздатність**), мають право:

- самостійно вчиняти дрібні **побутові правочини** (*правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість*);
- здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

За неповнолітніх, які не досягли 14 років, правочини укладають від їхнього імені батьки (усиновителі) або опікун.

Обмеження
цивільної
дієздатності за
рішенням суду

12-13.3. Право власності

Жодна людина, яка живе у цивілізованому світі, не може сьогодні обійтися без одягу, житла із побутовими умовами (меблі, телевізор, холодильник та ін.), книг, транспорту, навчальних закладів тощо.

Речі, які ви одягаєте, є лише вашими, тому кажете, наприклад «це мій костюм». Квартира чи будинок, в якому мешкаєте з родиною й усе, що в ньому є, теж ваше та ваших батьків. Так, це ваше майно і вашої родини, і ви є їхніми власниками.

Відповідно до Конституції України (стаття 41) кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Власність — це економічний термін й означає приналежність особі того чи іншого майна. *Право власності* — юридичний термін.

Право власності — це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном.

Зміст права власності має три складові:

Право володіння — це юридична можливість особи фізично впливати на річ (*фактично панувати над нею*). Володіння може бути законне (купівля у магазині телевізора, отримання автомобіля у спадок, отримання подарунка) та незаконне (крадіжка, скуповування краденого, купівля магнітофона за дешевою ціною у наркомана чи безхатька).

Право користування — це юридична можливість здобувати корисливі властивості речі для задоволення потреб. Наприклад, користування одягом, автомобілем, здавання в оренду квартири.

Право розпорядження — це юридична можливість власника визначати долю речі. Наприклад, людина продає власний автомобіль, батько оформив доручення на сина на право керувати своїм автомобілем, художник подарував власну картину, родина викинула старі меблі на смітник.

12-13.4. Цивільно-правові договори

Найпоширенішими підставами виникнення цивільних прав та обов'язків є правочини.

Правочин — це дія особи, спрямована на встановлення, зміну чи припинення цивільних правовідносин (*наприклад, придбання майна шляхом купівлі-продажу, передача землі в оренду, дарування, складання заповіту тощо*).

Термін «правочин» походить від слів «право» і «чинити». Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (*договори*).

Одностороннім є правочин, коли для виникнення правовідносин достатньо волі лише однієї сторони, наприклад, заповіт, акт прийняття спадщини тощо. Такий правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила.

Якщо для виникнення правочину потрібні дії двох сторін, то це двосторонній правочин (*договори купівлі-продажу, підряду, перевезення*), трьох — тристоронній (*договори про сумісну діяльність, лізингу*).

Договір — це домовленість двох і більше сторін, спрямована на встановлення, зміну чи припинення цивільних правовідносин (*взаємний правочин*). Таким чином кожен договір є правочином, але не кожен правочин є договором.

Щоб договір був дійсним, відповідав нормам цивільного законодавства, слід дотримуватися умов його дійсності:

- *дієдатність сторін (потрібно мати достатню дієдатність: повну, неповну, часткову);*
- *добровільність (згода кожної сторони);*
- *дотримання форми (усна, письмова, нотаріальна);*
- *законність змісту (договір не повинен порушувати законодавства).*

Розрізняють цивільно-правові договори залежно від:

- форми — **усні, письмові прості та письмові нотаріально засвідчені;**
- строку, на який договір укладено, — **строкові** (визначається час чи термін) та **безстрокові;**
- того, чи має одна сторона право на одержання від другої сторони винагороди — **оплатні** (купівля-продаж) та **безоплатні** (дарування);
- розподілу прав та обов'язків суб'єктів — **односторонні** (одна сторона має лише права, а інша — лише обов'язки, наприклад, договір позики, де позикодавець має право лише вимагати повернення позики, а позичальник — лише обов'язок повернути борг) та **дво- або багатосторонні** (кожна сторона має взаємні права та обов'язки, наприклад, договір купівлі-продажу);
- змісту — **купівлі-продажу, найму (оренди), позички, дарування, страхування, перевезення, зберігання** тощо (Цивільний кодекс України визначає 19, але цей перелік є неповним).

12-13.5. Власність неповнолітніх. Які договори можуть укладати неповнолітні

Відповідно до Конституції України (стаття 41) право власності набувається та припиняється на підставах, що не заборонені законом.

Способи набуття права власності можна поділити на первинні та похідні.

Первинні способи — це способи набуття права власності, де особа стає першим власником, або незалежно від волі попередніх власників (виробництво, вирощування...).

Похідні способи — це способи набуття права власності шляхом відчуження майна, коли особа стає другим (третім ...) власником за волею попереднього (попередніх) власників (дарування, купівля-продаж, обмін ...).

«Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним» (ст. 41 Конституції України).

У випадках, передбачених законодавством, у особи може бути *примусово вилучена* власність (відшкодовується вартість), або за рішенням суду (безоплатно). Примусово вилучені шляхом викупу можуть бути, наприклад земельні ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю (для будівництва дороги), або земельні ділянки, на яких розташовані пам'ятки історії чи культури. За

Способи набуття права власності

первинні

- виробництво
- знахідка
- приватизація
- вирощування плодів ...

похідні

- купівля-продаж
- дарування
- обмін
- спадкування

рішенням суду власність може бути конфіскована у випадку застосування до особи кримінального покарання у вигляді позбавлення волі на певний термін із конфіскацією незаконно нажитого майна, як стягнення за зобов'язанням (за борги) тощо.

Власник на свій розсуд володіє, користується і розпоряджається належним йому майном. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону. Він може використовувати майно для здійснення господарської та іншої, не забороненої законом, діяльності, зокрема, передавати його безоплатно або за плату у володіння і користування іншим особам.

Власник, здійснюючи своє право власності, зобов'язаний не завдавати шкоди навколишньому середовищу, не порушувати права та охоронювані законом інтереси інших осіб.

«Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності... Усі суб'єкти права власності рівні перед законом» (ст. 13 Конституції України).

Власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права, хоч би ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння і відшкодуванням завданих цим збитків. Власник, права якого порушені, має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.

Людина може стати власником майна з першого дня свого народження, а в окремих випадках й до народження (закон захищає права ненародженої дитини, що перебуває в утробі матері).

Можливості щодо майнових прав неповнолітніх залежать переважно від їхнього віку, а також дієздатності.

Неповнолітні можуть мати майно як на правах **особистої приватної власності** (особисті речі), так і спільне з батьками чи опікунами майно (будинки чи квартири).

До 14 років майном неповнолітніх розпоряджаються їхні батьки, а з 14 й до 18 років неповнолітні можуть розпоряджатися своїм майном за згодою одного із батьків.

Правочини, що потребують нотаріального посвідчення від імені неповнолітніх віком від 14 до 18 років, можуть бути посвідчені нотаріусом лише за умови, якщо вони вчинені за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

Для укладення правочину неповнолітньою дитиною нотаріус має одержати згоду будь-кого з батьків (усиновлювачів). У цьому разі така згода обов'язково витребується від того з батьків (усиновлювачів), з ким неповнолітня дитина постійно проживає, за умови попереднього повідомлення про здійснення правочину неповнолітньою дитиною другого з батьків (усиновлювачів).

E

Вирішуємо
юридичні
ситуації

На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна має бути згода обох батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

Е 16-річний Дмитро влітку працював офіціантом і заробив власні гроші. Він хоче купити собі ноутбук. Батьки вважають, що краще покласти ці кошти на депозит.

- Хто має право вирішувати, як розпоряджатися цими грошима?
- З якого віку неповнолітні можуть самостійно управляти заробленими коштами?
- Як варто вчинити Дмитрові, щоб зберегти добрі стосунки з батьками і водночас реалізувати своє право власності?

12-13.6. Цивільно-правова відповідальність неповнолітніх

За шкоду, заподіяну особою, яка не досягла 14 років, відповідають її батьки (усиновителі) або опікун, якщо не доведуть, що шкода сталася не з їхньої вини (**відповідальність за чужу вину**).

Вина батьків або опікунів виражається:

- у нездійсненні належного нагляду за неповнолітніми в момент заподіяння шкоди;
- у безвідповідальному ставленні до їхнього виховання;
- у неправомірному використанні своїх прав стосовно дітей, у результаті чого з'явилась хибна поведінка дітей, яка призвела до спричинення шкоди.

Якщо малолітня особа, яка не досягла 14 років, заподіє шкоду в той час, коли вона перебувала під наглядом учбового, виховального або лікувального закладу, то ці заклади (винні особи) несуть майнову відповідальність за шкоду, якщо не доведуть, що шкода виникла не з їхньої вини.

Неповнолітній віком від 14 до 18 років відповідає за заподіяну ним шкоду, якщо має власне майно чи достатній заробіток.

У випадках, коли у неповнолітнього віком від 14 до 18 років немає майна або заробітку, достатнього для відшкодування заподіяної ним шкоди, шкода у відповідній частині повинна бути відшкодована його батьками (усиновителями) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкода сталася не з їхньої вини. Цей їхній обов'язок припиняється після досягнення тим, хто заподіяв шкоду, повноліття, а також у разі, коли у нього до досягнення

повноліття з'явиться майно або заробіток, достатній для відшкодування шкоди.

Шкода, завдана неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності (наприклад, з 16 років після одруження), відшкодується цією особою самостійно на загальних підставах.

У випадку заподіяння шкоди кількома неповнолітніми, що походять від різних батьків, відповідальність батьків перед потерпілою особою є дольовою.

E

Розв'яжіть ситуації:

1) 14-річна Оля позичила свою ігрову приставку сусідові Тарасу (13 років). Той її випадково пошкодив.

- Хто є власником приставки?
- Хто повинен відшкодувати шкоду?
- Чи можуть батьки Олі вимагати компенсації та від кого?

2) Учениця, 15-літня Галина, поспішаючи на заняття, швидко бігла по коридору школи. Назустріч їй повільно йшов шестикласник Михайло, який грав гру на власному смартфоні. Гра була такою цікавою, що він нічого не помічав навколо себе. Галина випадково зачепила Михайла ліктем, телефон вилетів з його рук, впав і розбився на дрібні частини.

- Яке майно було пошкоджене внаслідок дій Галини? Хто є власником цього майна?
- Чи повинна Галина відшкодувати шкоду, якщо їй лише 15 років?
- Чи може Михайло вимагати компенсації вартості смартфона?

12-13.7. Спадкування

Фізична особа, майно якої після її смерті переходить у власність (спадщину) до інших осіб, називається спадкодавцем. Спадкодавцем може бути виключно фізична особа, незалежно від віку, статі, стану здоров'я тощо.

Особа чи особи, до яких у власність переходить майно померлого, називаються спадкоємцями. Спадкоємцями можуть бути фізичні та юридичні особи, зокрема й держава.

Спадкоємцями можуть бути особи, що були живими на момент смерті спадкодавця, а також діти померлого, зачаті при його житті й народжені після його смерті.

Спадщина (спадкове майно) — це сукупність прав та обов'язків спадкодавця, що переходять до спадкоємця після смерті спадкодавця.

До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Не входять до складу спадщини: особисті немайнові права; право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їхніми установчими документами; право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом тощо.

*Настання певних обставин, за яких виникає право спадковості, називається **відкриттям спадщини**. Відкриття спадщини відбувається у випадку: а) смерті особи; б) оголошення судом померлою.*

Часом відкриття спадщини вважається день смерті спадкодавця (чи день набуття законної сили суду про оголошення померлим).

Місцем відкриття спадщини визнається останнє постійне місце проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме — місцезнаходження майна або його основної частини.

Спадкування здійснюється за законом і заповітом.

За законом, спадкування відбувається у випадках, коли:

- 1) нема заповіту;
- 2) заповіт частковий;
- 3) заповіт визнається недійсним (частково недійсним);
- 4) спадкоємці за заповітом померли раніше чи не прийняли заповіту.

При успадкуванні за законом майно померлого переходить до осіб, зазначених у законі (ЦКУ). ЦКУ також визначає і порядок переходу майна померлого до цих осіб, поділяючи їх на **черги**.

Кожна наступна черга спадкоємців за законом отримує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття.

Фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом зі спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Цивільний кодекс України визначає такий склад спадкоємців із п'яти черг:

- 1) діти (а також усиновлені), той з подружжя, який його пережив, і батьки (усиновителі) померлого;
- 2) рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері;
- 3) рідні дядько та тітка спадкодавця;
- 4) особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини;

- 5) інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення.

Ступінь споріднення визначається за кількістю народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самого спадкодавця не входить до цього числа. У п'яту чергу право на спадкування за законом одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї.

Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Частки у спадщині кожного зі спадкоємців за законом є рівними. Спадкоємці за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них.

Розпорядження фізичної особи, оформлене відповідно до закону, щодо свого майна на випадок смерті називається заповітом.

Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю і здійснюється нею особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається.

Кожна особа може залишити за заповітом усе своє майно або частину його (не виключаючи предметів звичайної домашньої обстановки і вжитку) одній або кільком особам як тим, що входять, так і тим, що не входять до кола спадкоємців за законом, а також державі або окремим державним, кооперативним та іншим громадським організаціям.

Заповідач може у заповіті позбавити права спадкоємства одного, кількох або всіх спадкоємців за законом.

Заповідач може на випадок, коли зазначений у заповіті спадкоємець помре до відкриття спадщини або не прийме її, зазначити іншого спадкоємця (**підпризначення спадкоємця**).

Оскільки заповіт є односторонньою цивільно-правовою угодою, він повинен бути оформлений належним чином відповідно до законодавства. **Заповіт повинен бути укладений у письмовій формі з зазначенням місця і часу його укладення, підписаний особисто (добровільно) завідачем (повинен бути дієздатним) і нотаріально посвідчений. Недотримання вимог до заповіту робить його недійсним.** Нотаріус

Умови дійсності
заповіту

Дієздатність
особи

Добровільність

Законність
змісту

Письмова
нотаріальна
форма

Хто ще може
посвідчувати
заповіт, крім
нотаріуса

Хто має пра-
во на обов'яз-
кову частку
спадщини

посвідчує заповіт, який написаний заповідачем власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. Нотаріус може на прохання особи записати заповіт з її слів власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів.

Особи, які є спадкоємцями за законом чи заповітом, у разі відкриття спадщини мають право прийняти спадщину чи не прийняти. Для прийняття спадщини встановлюється строк шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини. Спадкоємець, який вступив у володіння та управління спадковим майном до з'явлення інших спадкоємців, не має права розпоряджатися спадковим майном (продавати, заставляти та ін.),

поки не мине шість місяців з дня відкриття спадщини або поки не буде одержано ним свідоцтво про право на спадщину.

Якщо у спадкодавця немає спадкоємців ні за законом, ні за заповітом, якщо всі спадкоємці відмовились від спадщини, якщо всі спадкоємці позбавлені права спадкування, якщо жоден із спадкоємців не прийняв спадщини, суд визнає спадщину відумерлою, і вона переходить за рішенням суду до відповідного органу місцевого самоврядування (стає власністю територіальної громади).

E

Розв'яжіть ситуації:

1) Після смерті бабусі залишилася квартира. У заповіті вона написала, що все майно передає своїй онуці.

- Хто має перевагу — особа, зазначена в заповіті, чи родич за законом?
- Чи може син претендувати на спадщину, якщо був працездатним і не проживав із матір'ю?
- Коли онука стане повноправною власницею квартири?

2) Після смерті дідуся залишилась земельна ділянка. На неї претендують двоє дітей та одна онука, яка мешкала разом із дідусем і доглядала за ним останні роки його життя.

- Хто має право на спадщину за законом у першій черзі?
- Чи впливає факт догляду за спадкодавцем на розмір частки у спадщині?
- Як можна було б юридично закріпити бажання дідуся віддячити внучці за турботу?

Завдання та запитання

- 1) Назвіть групи конституційних прав і свобод людини. Класифікуйте всі відомі вам права людини відповідно по групах.
- 2) Вкажіть підстави набуття та втрати громадянства України.

- 3) Наведіть кілька прикладів, у яких би особи користувалися своїми правами та свободами.
- 4) Проаналізуйте ефективність кожного із видів захисту прав людини в Україні.
- 5) Які права людини не можна обмежувати в умовах воєнного стану? Чому?
- 6) Доведіть, що право на життя є найвищою людською цінністю.

Проект. «Мої права у повсякденному житті: досліджуємо, у яких ситуаціях неповнолітні стикаються з цивільно-правовими відносинами».

1. Зберіть приклади із власного життя або медіа (купівля товарів, користування телефоном, транспортом, оренда речей, обмін, дарування тощо).
2. Визначте, які саме права й обов'язки виникають у цих випадках.
3. Підготуйте постери або коротку презентацію «Я – учасник цивільно-правових відносин».

§ 14. Неповнолітні в сімейно-правових відносинах

NEW

Навіщо це тобі потрібно

Сім'я — це дуже важлива частина життя кожної людини. Саме в ній ми отримуємо любов, підтримку та вчимося бути відповідальними. Гармонійні стосунки у сім'ї неможливі без взаємоповаги, справедливості й знання своїх прав та обов'язків. Саме тому ця тема є важливою для кожного.

Сімейне право навчає розуміти, що всі члени сім'ї рівні перед законом і мають свої права: на турботу, захист, освіту, повагу... Знання цих норм допомагає не лише уникати конфліктів, а й будувати міцні, відповідальні стосунки з близькими, особливо це стосується взаємовідносин між батьками та дітьми. Ці знання знадобляться кожному в майбутньому — коли ви створюватимете власну сім'ю, будете виховувати дітей, стикатиметеся з важливими юридичними питаннями.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати, що таке сім'я та шлюб;
- пояснювати умови укладання шлюбу, зокрема неповнолітніми;
- називати взаємні права та обов'язки батьків і дітей;
- пояснювати, чому права та обов'язки батьків і дітей є взаємними;
- описувати обов'язок матері, батька утримувати дитину та обов'язок повнолітніх дітей утримувати батьків;
- моделювати та розв'язувати правові ситуації, пов'язані з правами та обов'язками батьків і дітей;
- висловлювати власне ставлення до взаємних прав та обов'язків батьків і дітей.

Сім'я, шлюб, дитина, кровне споріднення, усиновлення, умови вступу у шлюб, усиновлювач, малолітня дитина, неповнолітня дитина, свідоцтво про народження дитини, право на утримання.

Продовжіть думку: «Ідеальна сім'я — це ...»

- Аргументуйте та обговоріть отримані результати.

14.1. Сім'я. Шлюб.

Під терміном «сім'я» розуміють союз осіб, пов'язаних шлюбом чи родинністю, які спільно проживають, мають спільний побут, взаємні права та обов'язки.

Підставами для створення сім'ї є:

- шлюб;
- кровне споріднення;
- усиновлення;

- інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства.

У класичній сім'ї є чоловік та жінка, які мають дитину (дітей). До сім'ї також можуть входити дідусі й бабусі та інші родичі.

Сім'я — це юридичний зв'язок між фізичними особами, заснований на шлюбі, відносинах родинності, усиновленні та інших підставах, передбачених у законі, цей зв'язок проявляється у наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності.

Права члена сім'ї має і одинока особа. Сім'ю може також створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку. Сім'я, що складається з матері або батька і дитини (дітей), — називається *неповною сім'єю*.

Сімейний кодекс України.

Стаття 1. Завдання Сімейного кодексу України

1. Сімейний кодекс України визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Шлюб — це сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки і чоловіка прав та обов'язків подружжя.

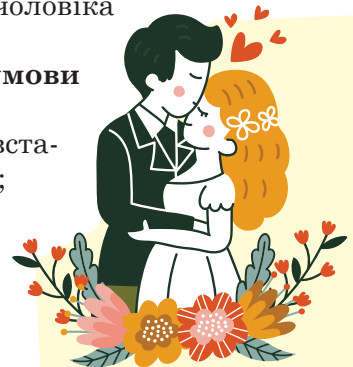
Ознаками шлюбу є:

- добровільність, тобто наявність добровільної згоди обох з подружжя;
- досягнення шлюбного віку жінкою та чоловіком, що вступають у шлюб;
- реєстрація шлюбу у встановленому законом порядку;
- спрямованість на утворення сімейного союзу чоловіка і жінки.

Законодавством визначено дві **обов'язкові умови** вступу до шлюбу:

- досягнення шлюбного віку, який в Україні встановлюється для жінки та чоловіка — 18 років;
- вільна згода жінки та чоловіка.

Шлюбний вік може бути знижено за рішенням суду за заявою особи мінімум до 16 років, якщо буде встановлено, що це відповідає її потребам

(наявність дитини, вагітність, фактичне проживання сім'єю тривалий термін, хвороба тощо). У випадках одруження до 18 років особи набувають повної дієздатності автоматично (не втрачається після розлучення).

Жінка і чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі та мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу. Законодавство визначає коло осіб, які не можуть перебувати у шлюбі між собою:

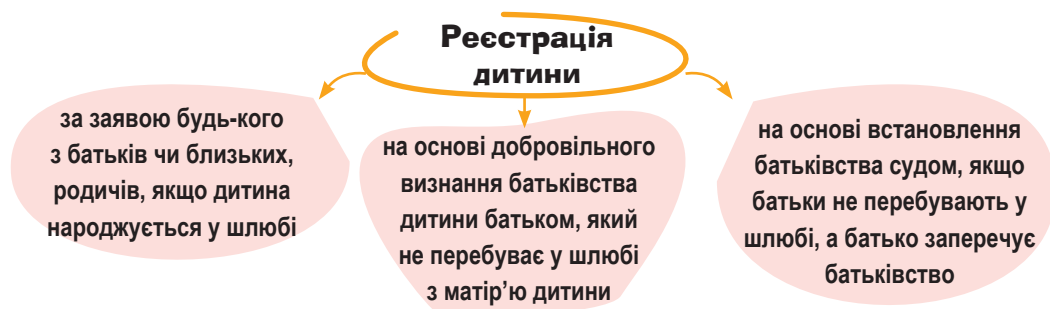
- особи, які є родичами прямої лінії споріднення (батько, мати, дід, баба — син, дочка, онук, онучка);
- повнорідні та неповнорідні брат і сестра (походять від спільних батька і матері, походять від спільного лише одного з батьків — батька або матері);
- двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця;
- усиновлювач та усиновлена ним дитина;
- вже одружені особи (можна укладати шлюб лише після припинення попереднього шлюбу);
- недієздатні особи.

Права та обов'язки подружжя виникають з моменту реєстрації шлюбу.

14.2. Взаємні права та обов'язки батьків і дітей

Сімейний кодекс зазначає, що правовий статус **дитини** особа має до досягнення нею повноліття. Дитина у віці до 14 років вважається **малолітньою**. Дитина у віці від 14 до 18 років вважається **неповнолітньою**.

Взаємні права та обов'язки батьків і дітей ґрунтуються на походженні дітей від них, посвідченому у встановленому законом порядку (*свідоцтво про народження дитини* шляхом реєстрації народження дитини в державних органах реєстрації актів цивільного стану).

Дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя, що визначається на підставі свідоцтва про шлюб та документа закладу охорони здоров'я про народження дружиною дитини.

Як укласти шлюб

Зразок заяви про реєстрацію шлюбу

Якщо ж мати та батько дитини не перебувають у шлюбі між собою, походження дитини від матері визнається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження нею дитини, а походження дитини від батька в цьому випадку визначається:

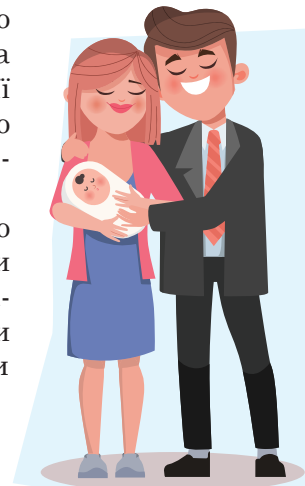
- за заявою матері та батька дитини, яка може бути подана як до, так і після народження дитини до державного органу реєстрації актів цивільного стану;
- за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини, якщо мати дитини померла, визнана недієздатною, безвісно відсутньою, позбавлена батьківських прав або якщо мати дитини не проживає з дитиною більш ніж 6 місяців і не проявляє до неї материнської турботи та піклування;
- за рішенням суду. У цьому випадку підставою для визнання батьківства є будь-які відомості, що засвідчують походження дитини від певної особи, зібрані відповідно до законодавства. Позов про визнання батьківства може бути пред'явлений матір'ю, опікуном, піклувальником дитини, самою дитиною після досягнення повноліття, а також особою, яка вважає себе батьком дитини.

Якщо дитина народилася у подружжя, дружину записують матір'ю, а чоловіка — батьком дитини. Якщо ж дитина народилася у матері, яка не перебуває у шлюбі, а також немає спільної заяви батьків, заяви батька або рішення суду, то запис про батька дитини провадиться за прізвищем матері, а ім'я та по батькові батька дитини записуються за її вказівкою. Якщо батьки дитини невідомі, запис про них у Книзі реєстрації народжень провадиться за рішенням органу опіки та піклування.

Мати і батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебувають вони (чи перебували раніше) у шлюбі та чи проживають разом з дитиною. Діти мають рівні права та обов'язки щодо батьків, незалежно від того, чи були їхні батьки у шлюбі між собою.

Свідоцтво про народження дитини

14.3. Особисті немайнові права та обов'язки батьків і дітей

Розрізняють *особисті немайнові та майнові права й обов'язки батьків і дітей*.

До **особистих немайнових обов'язків батьків і дітей** належать:

- Забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я (якщо батьки цього не зробили, забрати дитину мають право її баба, дід, інші родичі з дозволу органу опіки та піклування).
- Невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в державному органі реєстрації актів цивільного стану.
- Виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, Батьківщини.
- Піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток.
- Забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.
- Поважати дитину.
- Передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування про неї.
- Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини.
- Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.
- Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати допомогу.

До **особистих немайнових прав батьків та дітей** належать:

- Переважне право батьків перед іншими особами на особисте виховання дитини.
- Право батьків залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам.
- Право батьків обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства.
- Право дитини противитися неналежному виконанню батьками обов'язків щодо неї, звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, а після досягнення 14-ти років — і до суду.
- Право батьків та дитини на безперешкодне спілкування.
- Право батьків на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина, право звертатися за захистом прав та інтересів своїх дітей до суду, органів державної влади тощо. Відповідне право

Пам'ятка для дітей та батьків (рекомендації щодо запобігання насильству в сім'ї)

повнолітніх дітей звертатися за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків.

- Право батьків на визначення місця проживання своєї дитини, при цьому місце проживання дитини, яка не досягла 10-ти років, визначається за згодою батьків, а після досягнення дитиною 10-річного віку — за спільною згодою батьків та самої дитини. Якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, яка досягла 14 років, визначається нею самою.

Питання виховання дитини вирішується батьками спільно.

14.4. Майнові права та обов'язки батьків і дітей

Батьки і діти, зокрема, ті, які спільно проживають, можуть бути *самостійними* власниками майна. Вони мають майно на праві *особистої приватної власності*. Батьки не мають права на це майно, так само як і діти не мають права на майно батьків. Майно, придбане батьками або одним із них для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), також є власністю дитини.

Якщо у малолітньої дитини є майно, батьки управляють ним без спеціального на те повноваження. При цьому вони зобов'язані вислухати думку дитини щодо способів управління її майном. Після припинення управління батьки зобов'язані повернути дитині майно, яким вони управляли, а також доходи від нього. Дохід, одержаний від використання майна малолітньої дитини, батьки мають право використовувати на виховання та утримання інших дітей та на невідкладні потреби сім'ї.

Батьки дитини (опікуни) не мають права без дозволу органу опіки та піклування:

- відмовитися від майнових прав дитини;
- видавати письмові зобов'язання від імені дитини;
- укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, зокрема й договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;
- укладати договори щодо іншого цінного майна.

Майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві *спільної сумісної власності*.

14.5. Державний захист прав дитини в сім'ї

Сім'я має забезпечити кожному зі своїх членів особисту безпеку, фізичну та психологічну комфортність, можливість відчутти та проявити любов і турботу, самореалізуватися як особистість. Але, на жаль, у реальному житті, вона може стати і джерелом небезпеки: жінки та діти, а іноді й чоловіки, буває, страждають від проявів насильства з боку близької людини.

Далеко не всі батьки у стосунках зі своїми дітьми дотримуються норм законодавства. Немалою мірою, напевно, й

через те, що в Україні ледь не нормою вважається «виховання» дітей з допомогою паска чи розмови між подружжям за посередництва кулаків.

Опрацюйте статті Конституції України та Сімейного кодексу України.

Конституція України. Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

1. Яке право кожної дитини закріплює стаття 52 Конституції України?
2. Від чого не залежить рівність прав дітей?
3. Як закон ставиться до насильства чи експлуатації дітей?
4. Що означає фраза «діти рівні у своїх правах»?

Сімейний кодекс України. Стаття 152. Забезпечення права дитини на належне батьківське виховання

1. *Право дитини на належне батьківське виховання забезпечується системою державного контролю, що встановлена законом.*
 2. *Дитина має право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї.*
 3. *Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій.*
 4. *Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років.*
1. Яке право дитини гарантує стаття 152 Сімейного кодексу України?
 2. Хто здійснює контроль за належним виконанням батьківських обов'язків щодо дитини?
 3. У якому випадку дитина має право противитися діям батьків?
 4. До яких органів може звернутися дитина для захисту своїх прав та інтересів?
 5. З якого віку дитина може звернутися до суду самостійно?
 6. Чому важливо, щоб дитина мала право звертатися по допомогу не лише до батьків, а й до державних органів?
 7. Які приклади можна навести, коли дитині може знадобитися захист від неналежного виконання батьківських обов'язків?
 8. Як система державного контролю може виявляти порушення прав дитини?
 9. Чому саме з 14 років дитині дозволено самостійно звертатися до суду?
 10. На вашу думку, які якості повинні мати батьки, щоб забезпечити своїй дитині гідне виховання?

Коли батьки порушують права дитини

За що і як батьки можуть бути позбавлені батьківських прав

Запобігаємо насиллю в сім'ї. Рекомендації для батьків

E

Розв'яжіть ситуації:

- Юрій (20 р.) та Анжела (16 р., вагітна) вирішили одружитися, про що дівчина повідомила своїх батьків. Батьки Анжели проти шлюбу, оскільки хлопець не має вищої освіти, ніде не вчиться і не має постійного заробітку.
 - Як вийти із цієї ситуації?
- Антон та Олена вирішили одружитися і занесли заяву до державного органу реєстрації актів цивільного стану. Оскільки Олена була єдиною дочкою у сім'ї, її батьки вирішили взяти на себе організацію весілля. Вони замовили зал у кафе, купили Олені весільну сукню та поступово почали запрошувати гостей. За тиждень до весілля Антон заявив Олені, що він не хоче офіційно одружуватися і запропонував жити просто спільно деякий час, аби краще пізнати одне одного.
 - Чи є дії Антона правомірними?
 - Чи може Олена примусити Антона одружитися?
 - Батьки Олени вимагають у суді відшкодування завданої матеріальної та моральної шкоди. Яке рішення прийме суд?
- Марія та Максим одружилися тиждень тому. На гроші, що були їм подаровані, вони придбали телевізор, наручні годинники (кожному), кухонний комбайн (щоб Марії було зручніше готувати їжу), жіночу шкіряну куртку. А гроші, що залишилися, поклали на банківський рахунок, відкритий на ім'я чоловіка.
 - Визначте режими власності на придбані речі та банківський рахунок.
- Олександра (18 р.), вагітна. За словами дівчини, батьком дитини є її знайомий Микола (22 р.), який заперечує батьківство. Олександра бажає вийти заміж за Миколу, а хлопець не лише не хоче одружуватися, а й відмовляється від утримання дитини у випадку народження.
 - Як розв'язати таку ситуацію?
- Мирослава (17 р.) закінчила школу і вступила до університету на контрактну форму навчання. Дівчина стверджує, що її батьки зобов'язані платити за навчання, оскільки вона є неповнолітньою.
 - Як розв'язати таку ситуацію?

6. Марко живе з мамою після розлучення батьків. Батько хоче бацитися із сином щотижня, але мати забороняє, запевняючи, що «хлопцеві це шкодить».
- Які права має Марко у цій ситуації? Хто може допомогти йому відновити контакт із батьком? Які норми сімейного законодавства це регулюють?
7. Оленка, 15 років, часто залишається вдома без нагляду, бо батьки працюють у різних містах. Дівчина скаржиться класному керівнику, що почувається самотньою і не має підтримки.
- Чи можна вважати, що батьки неналежно виконують свої обов'язки? Які органи можуть втрутитися, якщо дитині бракує уваги чи турботи?
8. 17-річна Ірина хоче вийти заміж. Її батьки проти, але хлопець старший і наполягає.
- З якого віку можна одружуватися в Україні?
 - Чи може суд надати дозвіл на шлюб неповнолітнім?
 - Які ризики несе ранній шлюб для неповнолітньої особи?

Завдання та запитання

- 1) Що таке сім'я, шлюб?
- 2) Якими є умови вступу до шлюбу? Які умови перешкоджають вступу у шлюб?
- 3) Поясніть, чому в нашій та інших державах трапляються факти порушення батьками прав дітей.
- 4) Уважно прочитайте твердження: «Мати і батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебувають вони (або перебували раніше) у шлюбі та чи проживають разом з дитиною». Як ви його розумієте?
- 5) Виберіть три найважливіші, на вашу думку, особисті немайнові права неповнолітніх. Поясніть свій вибір.
- 6) Що, на вашу думку, є найважливішим у сім'ї? Чому?

Проект. Розробіть пам'ятку для батьків та дітей «Що є порушенням прав дітей у сім'ї батьками? Що потрібно робити, щоб такого не траплялося?»

§ 15. Неповнолітні в трудових відносинах

NEW

Навіщо це тобі потрібно

Вивчення цієї теми є важливим і корисним для вас, тому що ці знання про трудові права знадобляться вам як сьогодні, так і в майбутньому. Знання і розуміння норм трудового права допоможуть, в разі потреби, правильно влаштуватися на роботу, захистять від можливих порушень, зокрема від експлуатації чи незаконної праці, будуть гарантією вашої безпеки в трудовому праві, збереження здоров'я та гарантією законності у трудових правовідносинах.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- називати, які документи потрібні при прийомі на роботу неповнолітніх;
- описувати особливості прийому неповнолітніх на роботу, звільнення з роботи;
- описувати порядок укладення трудового договору із неповнолітніми;
- визначати права неповнолітніх у трудових відносинах;
- висловлювати судження щодо обмеження прийому на окремі види робіт неповнолітніх;
- характеризувати особливості робочого часу та часу відпочинку неповнолітніх;
- аналізувати й розв'язувати правові ситуації, пов'язані з працевлаштуванням і працею неповнолітніх осіб.

Працівник, роботодавець, трудовий договір, трудові правовідносини, заява про приймання на роботу, трудова книжка, граничні норми підіймання вантажів, граничні норми сумарної ваги для підлітків, робочий час, скорочений робочий час, час відпочинку, експлуатація дітей.

Ознайомтесь із частиною статті 43 Конституції України. Обговоріть і дайте відповіді на запитання.

Конституція України. Стаття 43.

Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

1. Хто є суб'єктом права на працю згідно з цією статтею?
2. Що саме включає в себе право на працю, гарантоване цією нормою?
3. Якими двома основними критеріями має характеризуватися праця, яку обирає особа, з точки зору її добровільності?
4. Яка конкретна можливість гарантується людині в межах реалізації права на працю?
5. Як ця стаття Конституції забезпечує принцип вільного вибору роботи та заборону примусової праці?
6. Чому це важливо?

15.1. Прийняття на роботу неповнолітніх. Особливості звільнення

Праця людини є однією із найважливіших форм життєдіяльності людини. Саме працею людина забезпечує своє існування (харчі, одяг, квартира, будинок, автомобіль тощо). Праця для одних – це засіб існування, для інших – збагачення, для ще інших – можливість себе реалізувати, а для когось – зробити щось корисне...

Хтось починає працювати з раннього дитинства, хтось – у юнацькому віці, бо треба допомогти батькам чи потрібні кишенькові гроші, а хтось спочатку намагається отримати освіту й професію. У кожної особи в житті складається все по-своєму. Проте, рано чи пізно, кожен починає працювати.

Реалізуючи свої життєві плани, людина може працювати й заробляти кошти особисто, сама для себе, не залежачи ні від кого. Це – **приватний підприємець**.

Особа може шукати собі роботу й влаштуватися на завод чи фабрику, магазин, державну службу, у правоохоронні органи, дитячий садок, приватне підприємство, до приватного підприємця. Така людина називається **працівником**. А той, хто її бере (приймає) на роботу, тобто власник, директор, начальник, приватний підприємець, є **роботодавцем**.

Відносини між працівником та роботодавцем, які виникають на основі **трудового договору**, називають **трудовими відносинами**, котрі регулюються нормами трудового права.

Правила прийому на роботу, умови праці, заробітна плата, час праці, час відпочинку та всі інші питання щодо взаємовідносин між робітником і роботодавцем регулює **Кодекс законів про працю України**.

За загальним правилом працівником може бути особа, яка досягла **16-річного віку** (для окремих категорій працівників законом може бути встановлено вищий віковий ценз).

За згодою одного із батьків (осіб, що їх заміняють) можливе працевлаштування з **15 років**, а з **14 років** дозволяється прийом на роботу з метою підготовки особи для виробничої праці (освоєння професії) за згодою одного із батьків для виконання легшої роботи, що не завдає шкоди

здоров'ю і не порушує процесу навчання у вільний від навчання час.

Для участі у концертах, виставках, у створенні кінофільмів або інших творів мистецтва дозволяється приймати на роботу осіб до 14 років за письмовим дозволом одного

*Кодекс законів
про працю
України*

із батьків (осіб, що їх замінюють) за наявності дозволу служби у справах неповнолітніх у разі погодження умов праці та її оплати з цією службою.

Трудовий договір із неповнолітніми обов'язково укладається у **письмовій формі** на підстави заяви про приймання на роботу.

Заяву майбутній працівник пише на ім'я роботодавця (власника, керівника, уповноваженої особи). У заяві особа вказує: назву підприємства, куди вона влаштовується, прізвище, ім'я, по батькові роботодавця (особа, на ім'я якої пишеться заява), власне прізвище, ім'я, по батькові, домашню адресу, місце роботи і посаду, на яку влаштовується особа, термін роботи (якщо договір строковий чи на час виконання робіт), дата і підпис.

Трудові відносини виникають з моменту початку праці працівника.

Укладення трудового договору оформляється наказом чи розпорядженням власника про зарахування працівника на роботу. Трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження не були видані, але працівника фактично було допущено до роботи.

Законодавство забороняє встановлювати для неповнолітніх випробувальний термін при прийманні на роботу.

Влаштовуючись на роботу, неповнолітній обов'язково повинен подати такі документи:

- паспорт або інший документ, що посвідчує особу (свідоцтво про народження);
- трудову книжку (у випадку працевлаштування вперше її на підприємстві повинні оформити протягом 5 днів). До трудової книжки заносять відомості про роботу, заохочення та нагороди за успіхи у роботі;
- медичну довідку про стан здоров'я (обов'язковим є медичний огляд до 21 року);
- свідоцтво про загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- довідку про присвоєння ідентифікаційного номера із податкової.

Працівник має право розірвати трудовий договір за власним бажанням (знайшов кращу роботу, переїзд, вирішив займатися власною справою, вступив до закладу вищої освіти тощо.)

Власник має право звільнити працівника, якщо у нього є на те підстави, передбачені законодавством. Звільнення працівників, молодших за 18 років, з ініціативи власника допускається тільки за згодою районної (міської) комісії у справах неповнолітніх.

Батьки, усиновителі, піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на

Зразок заяви
про приймання
на роботу

Обкладинка
трудова книжка

яких покладено нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, зокрема й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

15.2. Де можуть і де не можуть працювати підлітки

Умови праці неповнолітніх на виробництві, тобто осіб, які не досягли 18 років, повинні відрізнятися від умов праці дорослих працюючих. Це пояснюється як фізіологічними особливостями організму підлітків, який тільки формується, так і відсутністю у більшості з них відповідної професії і спеціальності.

Тому наша держава, прирівнюючи неповнолітніх у трудових відносинах у всіх правах до дорослих працюючих, встановлює для підлітків цілий комплекс пільг та обмежень (заборон).

Забороняється використання праці неповнолітніх осіб, якщо це завдає шкоди їхньому здоров'ю, моральності, навчанню, фізичному і духовному розвитку.

Забороняється використовувати осіб, молодших за 18 років, на важких роботах, роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах (бурильник, машиніст вантажної машини, дробильник, вибійник, різальник гарячого металу, горновий доменної печі, машиніст преса, газозварник, коваль, маляр, зайнятий на роботах з фарбами, що містять свинець, бетонник, машиніст автогрейдера, водій тролейбуса, клеєвар, машиніст холодильних установок...).

Забороняється використання праці неповнолітніх осіб на роботах, на яких вони можуть зазнавати загрози фізичного, психологічного чи сексуального насильства, або виконання яких може завдати шкоди їхньому здоров'ю, призвести до негативних наслідків у моральному розвитку (роботи у сфері грального бізнесу, роботи з перевезення та продажу алкогольних напоїв, тютюнових виробів, медичних препаратів тощо).

Забороняється залучати цих осіб до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми.

15.3. Час праці та час відпочинку неповнолітніх

Кодекс законів про працю України.

Стаття 50. Норма тривалості робочого часу

Нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень.

*Граничні норми
для підлітків*

Для неповнолітніх законом встановлюється **скорочена тривалість робочого часу**.

Для працівників віком від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років — 24 години на тиждень.

Такі ж норми встановлюються і для учнів, які працюють під час канікул — для осіб віком від 14 до 16 років — 24 години на тиждень, віком від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень. Під час навчання ці норми скорочуються наполовину, відповідно становлять 12 і 18 годин.

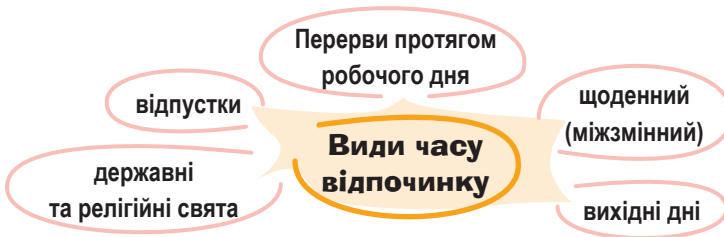
Забороняється:

- працювати неповнолітнім в *нічний час* (з 22.00 до 6.00);
- залучати неповнолітніх до *понадурочних робіт* (після відпрацьованого робочого дня);
- праця неповнолітніх у *вихідні дні*.

Зарплата виплачується неповнолітньому в повному обсязі, вона не зменшується у зв'язку із зменшенням робочого часу. Оплата учням, які працюють у вільний від навчання час, здійснюється пропорційно до відпрацьованого часу або залежно від виробітку.

Роботодавець зобов'язаний встановити такі норми, незалежно від свого бажання та можливостей.

Законодавством передбачено і врегульовано час, вільний від виконання трудових обов'язків, який робітник має право використовувати на власний розсуд, – час відпочинку:

Відповідно до законодавства, неповнолітні мають право не лише на такі види часу відпочинку, що й дорослі, а й додаткові певні переваги:

- мінімальна щорічна відпустка неповнолітнім працівникам надається тривалістю 31 календарний день (для дорослих мінімальна відпустка становить 24 календарні дні);
- відпустка надається в літній час або, за їхнім бажанням, в будь-яку іншу пору року (для дорослих відповідно до графіка);
- відпустки за перший рік роботи неповнолітнім працівникам надаються за їх заявою і до закінчення 6-ти місяців безперервної роботи на даному підприємстві (фактично може надаватися вже з перших днів роботи, тоді як дорослому потрібно пропрацювати не менш ніж 6 місяців);
- право на додаткову відпустку у випадку навчання.

Робочий час

E Де сьогодні працюють неповнолітні

Ознайомтесь зі статтею «Де сьогодні працюють неповнолітні»:

- 1) визначте, про які порушення трудового законодавства йдеться;
- 2) чому такий стан сьогодні існує у світі та Україні;
- 3) що потрібно зробити, щоб цього не було.

15.4. Як закон захищає неповнолітніх від експлуатації

Пільги, переваги й обмеження щодо праці молоді, захист від експлуатації дитячої праці встановлюють Конституція України, Кодекс законів про працю України, ряд законів України та міжнародні нормативно-правові акти.

Конституція України.

Стаття 43. Використання примусової праці забороняється... Кожен має право на належні, безпечні та здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється. У 1999 році Міжнародна організація праці приймає **«Конвенцію про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці»** (ратифікована Україною у 2000 р.).

Стаття 3 Конвенції визначає, що термін «найгірші форми дитячої праці» містить:

- усі форми рабства або практику, подібну до рабства, як, наприклад, продаж дітей та торгівля ними, боргова кабала та кріпосна залежність, а також примусова чи обов'язкова праця, зокрема примусове чи обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах;
- використання, вербування або пропонування дитини для заняття проституцією, виробництва порнографічної продукції чи для порнографічних вистав;
- використання, вербування або пропонування дитини для незаконної діяльності, зокрема для виробництва та продажу наркотиків, як це визначено у відповідних міжнародних угодах;
- роботу, яка за своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди здоров'ю, безпеці чи моральності дітей.

Стаття 19 Конвенції ООН про права дитини забороняє «брутальне поводження та експлуатацію дитини», а стаття 32 встановлює «...право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може становити небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку».

Закон України **«Про охорону дитинства»** передбачає адміністративну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність за експлуатацію дітей й порушення їхніх прав на працю.

Кримінальний кодекс України.

Стаття 150. Експлуатація дітей

1. Експлуатація дітей, котрі не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання їхньої праці з метою отримання прибутку — карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.
2. Ті самі дії, вчинені щодо кількох дітей або якщо вони спричинили істотну шкоду для здоров'я, фізичного розвитку або освітнього рівня дитини, або поєднані з використанням дитячої праці в шкідливому виробництві, — караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Стаття 150-1. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом

1. Використання батьками або особами, які їх замінюють, малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (систематичного випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб) з метою отримання прибутку — карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк.
2. Ті самі дії, вчинені щодо чужої малолітньої дитини або пов'язані із застосуванням насильства чи погрозою його застосування, а так само вчинені повторно або особою, яка раніше скоїла один із злочинів, передбачених статтями 150, 303, 304 цього Кодексу, або за попередньою змовою групою осіб, — караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.
3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, а також якщо внаслідок таких дій дитині спричинені середньої тяжкості чи тяжкі тілесні ушкодження, — караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

Контроль за працевлаштуванням та працею неповнолітніх покладено на органи державної влади та місцевого самоврядування, органи у справах дітей, правоохоронні органи.

Кримінальний
кодекс України

Проведіть дискусію «Чому не варто працевлаштовуватися “по-чорному”».

E

Розв'яжіть ситуації:

1. До власника підприємства звернулися батьки Олени П. (15 років, навчається у школі) із вимогою звільнити їхню доньку з роботи, оскільки вважають, що ця праця дуже їй втомлює і негативно позначається на стані здоров'я. Власник відповів, що дівчина доросла, самостійно влаштувалася на роботу і самостійно буде звільнятися.
 - Дайте оцінку ситуації. Хто має рацію? Яке рішення буде прийнято?
2. Аркадій (14 років) вирішив допомогти батькам фінансово й влаштуватись на будівництво різноробочим під час літніх канікул. Проте виконроб будівництва заявив, що хлопець є неповнолітнім, і відмовив у прийнятті на роботу.
 - Чи правомірні дії виконроба?
3. На літніх канікулах Марійка (14,5 року, закінчила 9 класів) вирішила влаштуватися помічником пекаря. Директор хлібопекарні сказав, щоб дівчина для працевлаштування принесла такі документи: свідоцтво про народження, характеристику зі школи, свідоцтво про закінчення 9-ти класів, довідку про склад сім'ї і місце реєстрації (прописки). Після того як Марійка принесла необхідні документи, її було прийнято на роботу із робочим тижнем 5 днів та робочим днем із 8.00 до 15.00, обідньою перервою з 11.00 до 12.00.
 - Дайте оцінку юридичній ситуації. Які норми трудового законодавства було порушено?
4. За умовами трудового договору, укладеного із 17-літньою Настею 2 січня 2025 року, для неї встановлюється: а) 5-денний робочий тиждень із 8-годинним робочим днем; б) випробувальний термін 10 днів; в) відпустка 25 календарних днів з 1 грудня 2025 року. Настя заявила, що хоче відпустку влітку, але власник пояснив, що відпустка надається лише через 11 відпрацьованих місяців.
 - Які норми трудового законодавства було порушено при укладенні трудового договору із дівчиною?
5. 15-літнього Тараса за дозволом батька було прийнято на роботу у магазин побутової техніки вантажником.
 - Чи правомірні дії адміністрації магазину?

Завдання та запитання

- 1) Вкажіть сфери та професії, де можуть і не можуть працювати неповнолітні. Що лежить в основі такого поділу?
- 2) Вкажіть види та строки часу праці неповнолітніх. Чому окремі види часу праці заборонені для неповнолітніх?

- 3) Поясніть, в чому особливість прийому на роботу неповнолітніх.
- 4) Доведіть, чому не варто працевлаштовуватися «по-чорному».
- 5) Класифікуйте пільги та обмеження щодо праці неповнолітніх.
- 6) Оцініть, як закон захищає неповнолітніх від експлуатації.

Проект. «Праця неповнолітніх». Розробіть (на вибір): 1) poradnik (пам'ятку) «Як застерегти себе від негативних наслідків при працевлаштуванні неповнолітньому»; 2) poradnik (posibnik) для підлітків, які шукають роботу; 3) проведіть «Правовий аудит оголошень про роботу». Оберіть 10-15 реальних оголошень про роботу для неповнолітніх. Дослідіть, чи відповідає зміст оголошень вимогам законодавства (час, умови, професії тощо). Подайте результати у формі презентації або постера.

§ 16. Неповнолітні в адміністративних і кримінальних правовідносинах

NEW

Навіщо це тобі потрібно

Підлітковий вік — це час пошуку себе, бажання свободи та самостійності. Але разом зі свободою настає і відповідальність за власні вчинки. Часто підлітки порушують правила не зі зла, а через необізнаність. Вивчаючи цю тему в школі, ви дізнаєтеся, які дії мають правові наслідки, що таке адміністративне порушення, а що кримінальне правопорушення, а також чому навіть дрібні вчинки можуть вплинути на ваше майбутнє.

Знання законів допоможе вам захищати себе та інших, розуміти, коли порушуються права, і як діяти у складних ситуаціях. Крім того, вивчення цієї теми формує правову культуру, повагу до закону і справедливості, що є основою життя у демократичній державі.

Тому кожному важливо знати, де проходить межа між «жартом» і правопорушенням, між непослухом і злочином. Адже відповідальність — це не покарання, а шлях до усвідомленого, дорослого життя.

Отже, вивчення адміністративної та кримінальної відповідальності допоможе вам не лише уникати проблем із законом, а й стати свідомим громадянином чи громадянкою, які здатні приймати правильні рішення, діяти чесно й відповідально.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- пояснювати та застосовувати поняття «адміністративний проступок», кримінальне правопорушення;
- називати адміністративні проступки, кримінальні правопорушення і наводити приклади;
- пояснювати поняття «кримінальна відповідальність» і називати її підстави;
- описувати адміністративні стягнення і кримінальні покарання, що застосовуються до неповнолітніх;
- висловлювати судження щодо особливостей адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх;
- висловлювати власне ставлення до проступків і злочинів.

Адміністративне правопорушення, заходи адміністративного впливу, адміністративна відповідальність, адміністративні стягнення, громадські роботи, штраф, попередження, суспільно-корисні роботи, оплатне вилучення предмета, конфіскація предмета, кримінальне правопорушення, кримінальний проступок, злочин, кримінальне покарання, позбавлення волі, кримінальний арешт, примусові заходи виховного характеру.

Е Четверо друзів — Андрій (16 років), Іванна (16), Ірина (15) та Олег (14) — вирішили «весело» провести вечір після дискотеки. Вони мали трохи грошей, тож купили енергетиків та пиво в кіоску й попрямували до зупинки громадського транспорту. Дорогою усі розпивали напої, а хлопці ще й закурили електронні сигарети. Біля зупинки неповнолітні помітили автомобіль із відчиненими дверцятами, ще й ключі були в замку запалення. Андрій тут же всівся за кермо і запросив друзів покататися вечірнім містом. Під час «подорожі» він не впорався із кермуванням і на швидкості 90 км/год збив електроопору, яка від удару впала і пошкодила кіоск. У кіоску на той час перебували продавщиця і покупець, які зазнали значних травм. Щоб «замести сліди», друзі втекли з місця події, прихопивши з собою речі з авто (навігатор, флешку, гаманець із документами та грошима).

1. Які правопорушення, на вашу думку, скоїли неповнолітні?
2. Чому вони скоїли ці правопорушення?
3. Чи будуть вони нести відповідальність за свої дії?
4. Розв'язати ситуацію і правильно відповісти на ці запитання ми зможемо після опрацювання параграфа.

16.1. Адміністративні правопорушення

Що таке адміністративні правопорушення, які є види адміністративних стягнень, які особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх — усе це визначає **Кодекс України про адміністративні правопорушення**.

Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Стаття 9. Поняття адміністративного правопорушення
Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Ознаками адміністративного правопорушення є:

- протиправність;
- суспільна шкідливість;
- винуватість;
- адміністративна відповідальність.

Склад адміністративного правопорушення:

- ▶ **об'єкт** — це відносини у суспільстві, що охороняються нормами адміністративного права, за порушення яких накладаються адміністративні стягнення (громадський порядок, власність, порядок управління, використання природних ресурсів тощо);

Кодекс
України про
адміністративні
правопорушення

- ▶ об'єктивна сторона — це безпосередні вчинки особи (дії чи бездіяльність), за які передбачено адміністративну відповідальність, що характеризуються обставинами, місцем, часом, способом скоєння правопорушення, а також причинним зв'язком між діями і шкідливими наслідками діяння (дрібна крадіжка, псування таксофонів, пошкодження внутрішнього обладнання пасажирських вагонів тощо);
- ▶ суб'єкт — осудна фізична особа, якій на момент скоєння правопорушення виповнилося 16 років, в тому числі службова чи посадова особа, а також юридична особа;
- ▶ суб'єктивна сторона — це внутрішнє ставлення правопорушника до скоєного ним протиправного діяння, яке характеризується мотивом, метою та виною.

Найпоширенішими адміністративними проступками, що вчиняються неповнолітніми, є:

- дрібні крадіжки;
- дрібне хуліганство (нецензурна лайка, образливе чіпляння);
- булінг (цькування);
- порушення правил дорожнього руху, зокрема з використанням електричних самокатів;
- розпиття слабоалкогольних напоїв;
- куріння тютюнових виробів та електронних сигарет у громадських місцях;
- зумисно неправдивий виклик спецслужб;
- порушення вимог пожежної безпеки в лісах...

За скоєння адміністративного правопорушення закон передбачає притягнення особи до адміністративної відповідальності — застосування до правопорушника адміністративного стягнення.

Види
адміністративних
правопорушень

16.2. Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх

Адміністративна відповідальність настає з 16 років. Якщо неповнолітній скоїв адміністративний проступок у віці від 16 до 18 років, то щодо нього зазвичай застосовуються **заходи адміністративного впливу**. Такими заходами є:

- зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- попередження;
- догана або сувора догана;
- передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їхньою згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання.

Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Стаття 184. Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей

Ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання малолітніх та/або неповнолітніх дітей тягне за собою попередження або накладення штрафу від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (від 850 до 1750 грн). Ті ж дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, тягнуть за собою накладення штрафу від 100 до 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (від 1750 до 5250 грн).

Вчинення неповнолітніми віком від 14 до 16 років правопорушення, відповідальність за яке передбачено цим Кодексом, крім порушень, передбачених частинами третьою або четвертою статті 173-4 цього Кодексу, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (від 850 до 1750 грн).

Отже, у разі скоєння неповнолітнім адміністративного проступку до досягнення віку відповідальності — притягуються до відповідальності його батьки (особи, що замінюють батьків) за статтею 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення за невиконання своїх обов'язків щодо виховання дітей.

Водночас «Кодекс України про адміністративну відповідальність» визначає ряд правопорушень, за які несуть відповідальність особи з 16 років на загальних підставах і до них застосовуються **адміністративні стягнення**.

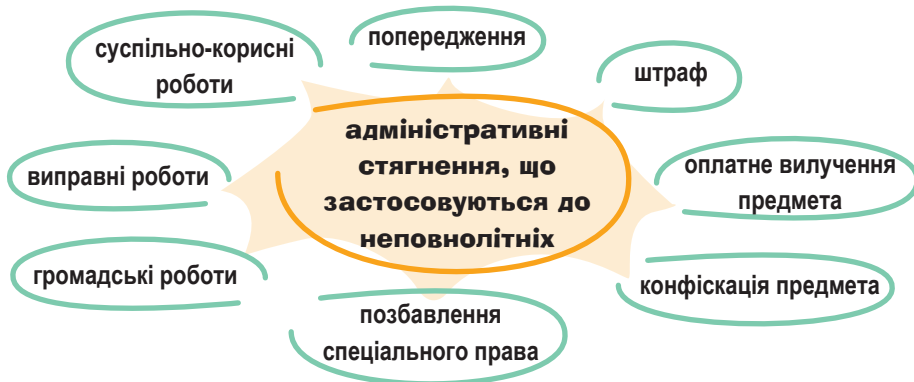
Адміністративні правопорушення, за скоєння яких застосовуються адміністративні стягнення з 16 років

Адміністративне стягнення — це міра відповідальності, примусовий захід державного впливу, що застосовується до особи за скоєння адміністративного правопорушення (проступок).

Адміністративне стягнення накладається з метою:

- забезпечення виконання загальнообов'язкових правил (припинення протиправного вчинку);
- покарання правопорушника;
- виховання правопорушника;
- відновлення порушених правовідносин (зокрема відшкодування завданих збитків);
- запобігання новим правопорушенням.

За окремі види адміністративних проступків (передбачені рядом статей Кодексу України про адміністративні правопорушення) до неповнолітніх можуть бути застосовані такі *адміністративні стягнення*:

- ▶ попередження — складається у письмовій формі, має характер морального осудження (у передбачених законом випадках попередження фіксується іншим установленим способом);
- ▶ штраф — грошове стягнення, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, встановлених законодавством (не має компенсаційного характеру, стягується у кратному розмірі стосовно офіційно встановленого неоподаткованого мінімуму доходів громадян (далі н.м.), який становить 17 грн; сплачується на місці або протягом 15 днів з дня вручення правопорушнику постанови про накладення штрафу, шляхом внесення до ощадного банку);
- ▶ **оплатне вилучення предмета, що був зброєю скоєння або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення** — примусове вилучення та подальша реалізація з передачею вирученої суми колишньому власнику, із відрахуванням коштів на витрати з реалізації (здійснюється державним виконавцем);

- ▶ **конфіскація предмета, який є знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення** — примусове безоплатне повернення майна у власність держави за рішенням суду (конфіскованим може бути лише предмет, який є в особистій власності правопорушника);
- ▶ **позбавлення спеціального права** — права управління транспортним засобом, застосовується на строк до 3-х років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом;
- ▶ **виправні роботи** — застосовуються строком до 2-х місяців із відбуванням їх за місцем постійної роботи правопорушника із утриманням до 20% із його заробітної плати на користь держави (призначається лише за рішенням суду);
- ▶ **громадські роботи** полягають у виконанні особою у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Призначаються судом на строк від 20 до 60 годин і відбуваються не більш як 4 години на день;
- ▶ **суспільно-корисні роботи** — полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, оплачуваних робіт, вид яких та перелік об'єктів, на яких порушники повинні виконувати ці роботи, визначає відповідний орган місцевого самоврядування. Суспільно корисні роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) на строк від 120 до 360 годин і виконуються не більш як 2 години на день неповнолітніми (дорослим до 8).

Адміністративне стягнення накладається за кожне скоєне правопорушення.

При накладенні стягнення враховується характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність.

16.3. Кримінальні правопорушення

Що таке кримінальні правопорушення, які є види кримінальних покарань, які особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх — усе це визначає **Кримінальний кодекс України**.

Кримінальний кодекс України.

Стаття 11. *Поняття кримінального правопорушення*
Кримінальним правопорушенням є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення.

Кримінальний
кодекс України

Кримінальні правопорушення відрізняються від інших видів правопорушень (проступків) більш серйозними наслідками для постраждалих осіб.

Кримінальним правопорушенням визнаються лише ті дії чи бездіяльність, які знайшли відображення у конкретній поведінці або вчинках людини. Думки чи переконання, що не були втілені у дії, не можуть бути визнані кримінальним правопорушенням, і за них особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності.

Кримінальний кодекс України.

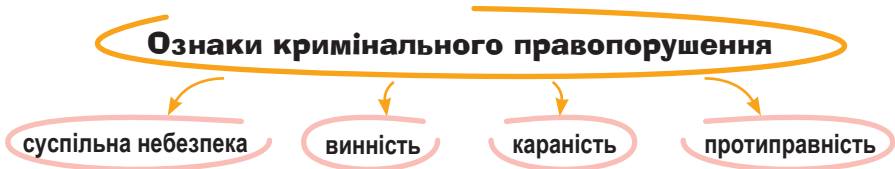
Стаття 12. Класифікація кримінальних правопорушень

Кримінальні правопорушення поділяються на **кримінальні проступки і злочини**.

Кримінальним проступком є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більш ніж 3 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі (3 000 н.м.д.г. – 51 000 грн).

Злочини, залежно від наслідків, поділяються на **нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі**.

Ознаками кримінального правопорушення є:

- **суспільна небезпека** — завдає істотної шкоди, втрати або створює загрозу такої шкоди суспільним відносинам, які охороняються законом. Характер та ступінь суспільної небезпеки визначаються низкою об'єктивних та суб'єктивних ознак: способом здійснення, тяжкістю заподіяної шкоди, місцем, часом, умовами, засобами здійснення, формою провини, мотивом, метою (посягання на життя чи здоров'я, майно людини, суспільні відносини тощо);
- **винність** (психічне ставлення людини до своїх дій чи наслідків дій, у формі умислу або необережності);
- **караніть** (за будь-який злочин передбачено конкретні вид і міру покарання);
- **кримінальна протиправність** — передбаченість суспільно небезпечного діяння кримінальним законом — конкретною статтею особливої частини ККУ.

Склад кримінального правопорушення — це сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, що визначають суспільно небезпечне діяння як кримінальне правопорушення.

Елементи складу кримінального правопорушення:

- ▶ суб'єкт — фізична особа, що досягла 16 років і є осудною;
- ▶ об'єкт — конституційний устрій України, власність, громадський порядок, довкілля, права і свободи людини і громадянина тощо;
- ▶ суб'єктивна сторона — внутрішня, психічна діяльність особи, яка вчинила кримінальне правопорушення: вина, мотив, мета кримінального правопорушення;
- ▶ об'єктивна сторона — зовнішнє вираження кримінального правопорушення: діяння (дія чи бездіяльність); суспільно небезпечні шкідливі наслідки, причинний зв'язок між діянням та його наслідками; час, місце, засоби, обставини тощо.

*Склад
кримінального
правопорушення*

*Як захиститися
від нападу і захи-
стити своє майно*

*Як захистити
квартиру
від грабіжників*

*Види
кримінальних
покарань*

16.4. Кримінальна відповідальність. Кримінальне покарання

Кримінальна відповідальність — вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою в кримінальному законі, накладається судом на осіб, які винні у вчиненні злочину.

Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад **кримінального правопорушення**. Наприклад, особа вчинила крадіжку. Саме факт вчинення особою крадіжки і буде підставою кримінальної відповідальності.

Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за те саме кримінальне правопорушення більше одного разу.

Кримінальне покарання — це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Метою покарання є: кара, виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Покаран-

ня не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

16.5. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

Неповнолітніми вважаються особи, які не досягли 18-літнього віку. ККУ класифікує неповнолітніх на такі категорії:

- новонароджені діти;
- малолітні до 14 років;
- які не досягли 16 років;
- особи до 18 років.

Особа вважається такою, що досягла відповідного віку не в день свого народження, а з 0 годин наступної доби.

За загальним правилом кримінальна відповідальність настає з 16 років.

Проте за окремі злочини підлягають кримінальній відповідальності особи, що вчинили злочин у віці від 14 до 16 років (умисне вбивство; посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, судді, представника іноземної держави тощо; умисне тяжке тілесне ушкодження; умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження; диверсія; бандитизм; терористичний акт; захоплення заручників; зґвалтування; крадіжка; грабіж; розбій; вимагання; умисне знищення або пошкодження майна; пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів; хуліганство; насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом; угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна; незаконне заволодіння транспортним засобом).

Законодавство, враховуючи особливості неповнолітніх, передбачає особливості притягнення їх до відповідальності, призначення покарання, звільнення, звільнення від покарання і його відбування.

До неповнолітніх, згідно з ККУ, можуть бути застосовані лише такі *основні види покарань*:

- штраф;
- громадські роботи;
- виправні роботи;
- арешт;
- позбавлення волі.

До неповнолітніх можуть бути застосовані *додаткові* покарання у вигляді *штрафу й позбавлення права обіймати певні посади та займатися певною діяльністю*.

Якщо порівняти покарання, що застосовуються до дорослих осіб, і покарання, що застосовуються до неповнолітніх, можна зробити висновок про гуманне ставлення законодавця до неповнолітніх осіб, що скоїли злочин, зокрема:

- **штраф** для дорослих осіб встановлюється в межах від 30 до 1000 неоподатковуваних мінімумів громадян, а до неповнолітніх цей вид покарання застосовується лише тоді, коли вони мають самостійне джерело прибутку, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення в межах до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- **громадські роботи** для дорослих осіб встановлюються на строк від 60 до 240 годин та відбуваються не більш ніж 4 години на день, а для неповнолітніх від 16 до 18 років — на строк від 30 до 120 годин і відбуваються не більш ніж 2 години на день;
- **виправні роботи** для дорослих осіб встановлюються на строк від 6 місяців до 2 років, при цьому із суми заробітку засудженого провадиться відрахування у розмірі від 10 до 20%, а для неповнолітніх — на строк від 2 місяців до 1 року, при цьому із заробітку неповнолітнього здійснюється відрахування у розмірі від 5 до 10%;
- **арешт** для дорослих осіб встановлюється на строк від 1 до 6 місяців, а для неповнолітніх — на строк від 15 до 45 діб. (Якщо неповнолітнього засуджено до кримінального арешту, то він відбуває покарання в *арештному домі*. В арештних домах утримуються повнолітні особи, а також неповнолітні, яким на момент виголошення вироку виповнилося 16 років і які засуджені за злочини невеликої тяжкості. Неповнолітні відбувають покарання в арештному домі окремо від дорослих. Засудженим до арешту забороняється: побачення з родичами та іншими особами, за винятком адвокатів, одержання посилок, за винятком посилок, що містять предмети одягу за сезоном. Засудженим до арешту надається прогулянка тривалістю до двох годин. За виняткових обставин засудженим до арешту може бути надано право на телефонну розмову з близькими родичами);
- **позбавлення волі на певний строк** для дорослих осіб встановлюється на строк від 1 до 15 років, а для неповнолітніх — на строк не більше 10 років, лише за особливо тяжкі злочини — до 15 років. Неповнолітні, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, відбувають його у **спеціальних виховних установах (виховних колоніях)**. Позбавлення волі не може бути призначено неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості.

У випадку, якщо неповнолітньому призначено кримінальне покарання у формі позбавлення волі на певний строк, то його направляють від-

бувати цей термін до **спеціальної виховної установи**. В цих установах носять одяг одного зразка і постійно перебувають під наглядом. Там все відбувається відповідно до режиму: підйом, сніданок, навчання, вільний час, сон тощо. Такі засуджені в спеціальній виховній установі мають право працювати, отримувати медичну допомогу, листуватися, одержувати посылки і грошові перекази, зустрічатися з родичами, здобувати освіту та отримувати правову допомогу від адвокатів. Їм забороняється самовільно залишати колонію, порушувати закони, завдавати шкоду майну, вживати спиртні напої, наркотичні засоби, вживати нецензурні чи жаргонні слова.

Якщо неповнолітній не порушує режиму, сумлінно навчається там чи працює, то його можуть амністувати: наприклад, достроково звільнити або замінити покарання у формі позбавлення волі іншим, м'якшим. При досягненні підлітка 18 років (повноліття), якщо термін позбавлення волі ним не відбуто, то його переводять, і він продовжує відбувати покарання разом із дорослими.

Неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або необережний злочин середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого каяття та подальшої бездоганної поведінки він на момент виголошення вироку не потребує застосування покарання. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього *примусові заходи виховного характеру*:

- ▶ **застереження** (полягає в осуді поведінки неповнолітнього від імені суду, попередженні про неприпустимість порушення закону в подальшому);
- ▶ **обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього** (означає встановлення днів і годин, протягом яких неповнолітній повинен перебувати вдома або, навпаки, не може бути в громадських місцях; заборону користуватися певними транспортними засобами чи предметами, виїжджати в інші місцевості без дозволу, вимогу розпочати або продовжити навчання чи роботу тощо);
- ▶ **передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, що їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;**
- ▶ **покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;**

- ▶ **направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей та підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує 3-х років (загальноосвітні школи соціальної реабілітації — з 11 до 14 років; професійно-технічні училища соціальної реабілітації — з 14 до 18 років). Для завершення навчання, здобуття професії в окремих випадках термін перебування може бути продовжено на 1 рік, відповідно до 15 та 19 років. Такі заклади мають особливий педагогічний режим:**

- спеціальний режим дня та система навчальної і виховної роботи;
- постійний нагляд та педагогічний контроль за учнями; вихід за межі навчального закладу можливий лише за дозволом адміністрації. Неповнолітніх направляють до спеціальної навчально-виховної установи, якщо вони вийшли з-під контролю батьків, не піддаються виховному впливу та не можуть бути виправлені шляхом застосування інших заходів виховного характеру.

До неповнолітнього може бути застосовано кілька примусових заходів виховного характеру (крім у випадку направлення його до спеціальної навчально-виховної установи). Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому *вихователя*, при цьому батьки чи особи, що їх замінюють, не звільняються від обов'язків щодо виховання неповнолітнього.

У разі ухилення від застосування таких заходів вони скасовуються, і неповнолітній притягується до кримінальної відповідальності.

Звільнення від кримінального покарання

Які права має неповнолітня особа при затриманні. Арешт

E

Розв'яжіть ситуації:

1. **Неповнолітні Олег (17 р.) та Олександра (16 р.) під час перегляду фільму в кінотеатрі випили по пляшці пива і під впливом алкоголю почали ображати громадян, котрі сиділи перед ними, вживаючи нецензурну лексику.**
 - Як слід кваліфікувати дії молодих людей?
 - Які стягнення можуть бути застосовані до них?
2. **Під час концерту популярної рок-групи група фанатів (16–17 років), у відповідь на неодноразові зауваження поліцейських, вступила в бійку із працівниками правоохоронних органів.**
 - Вкажіть ознаки адміністративного проступку, обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність.

E

3. **Неповнолітній Юрко (17 р.) пообіцяв своєму товаришу Антону (16 р.) принести у міський парк відпочинку мисливську гвинтівку батька і постріляти з неї. Коли Юрко чекав Антона, його було затримано нарядом поліції.**
 - Як кваліфікувати дії Юрка? Яке стягнення може бути застосоване до нього? Чи буде притягнутий до відповідальності його батько?
4. **Мисливець Заєць недбало зберігав удома рушницю. Вона висіла на стіні на видному місці, невисоко від підлоги. Залишаючи квартиру, чоловік не завжди замикав двері своєї кімнати. Одного разу, коли Зайця не було вдома, син його сусіда, 17-річний Мишко, увійшов до незамкненої кімнати, зняв рушницю зі стіни і вийшов з нею у двір, де було багато дітей. Бажаючи попустувати і не знаючи, що рушниця заряджена, Мишко крикнув: «Стій, руки вгору!» — і натиснув на гачок. Пролунав постріл, яким було вбито 6-річну дівчинку.**
 - Чи є дії Зайця і Мишка злочинними?
5. **Троє підлітків Андрій (14 р.), Сергій (15 р.) та Вадим (16 р.) у міському парку зупинили громадянина Вовка і забрали у нього годинника та гроші.**
 - Визначте ознаки та склад кримінального правопорушення.
 - Визначте можливі наслідки для кожного із хлопців.
6. **Неповнолітні Микола (17 р.) та Євген (14 р.) ввечері проникли через вентиляцію у дахові в приміщення аптечного складу та вкрали коробку з ліками, вважаючи, що це наркотики. Проте у коробці виявилися таблетки від головного болю.**
 - Як необхідно кваліфікувати дії Миколи та Євгена?
 - Які наслідки для кожного з них будуть мати такі дії?
7. **Двоє дівчат-підлітків (15 років) побачили, як у магазині жінка, розраховуючись, дістала з гаманця кілька сотень гривень. Дівчата вирішили її пограбувати і почали спостерігати за нею, вичікуючи зручного моменту. Коли жінка зайшла під темну арку, підлітки напали на неї, вдаривши битою. Жінка впала і вдарилася головою до асфальту. Дівчата почали її обшукувати, та в цей час були затримані поліцейським патрулем, що проходив поблизу.**
 - Визначте ознаки та склад кримінального правопорушення.
 - Спрогнозуйте, які наслідки для підлітків будуть мати такі дії.
8. **Сашко (16 р.) та Орест (13 р.), гуляючи лісом, натрапили на намет, в якому нікого не було. Із нього вони поцупили радіоприймач, мобільний телефон та мисливську рушницю. Коли хлопці вже виходили з намета, їх помітили господарі, котрі саме піднімалися від річки. Почалося переслідування. Переслідувачі швидко наближались до хлопців, і тоді Сашко передав Оресту рушницю й наказав стріляти у них. Орест вистрілив та смертельно поранив одного з переслідувачів, який помер у лікарні.**
 - Як кваліфікувати дії Сашка та Ореста? Яким буде розв'язок справи?

Завдання та запитання

- 1) Що є адміністративним проступком, а що — кримінальним правопорушенням?
- 2) Вкажіть та охарактеризуйте ознаки й склад адміністративного правопорушення і кримінального проступку.
- 3) Поясніть, що означає норма закону, яка передбачає притягнення до адміністративної відповідальності батьків неповнолітнього за невиконання батьками або особами, які їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей.
- 4) Проаналізуйте, чим відрізняються кримінальні покарання, що застосовуються до неповнолітніх, від таких самих покарань, що застосовуються до дорослих.
- 5) Складіть схему «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх».
- 6) Оцініть причини підліткової злочинності в Україні.

Проект. Організуйте і проведіть просвітницьку кампанію «STOP булінг» (учні створюють плакати, відео або проводять класні години, пояснюючи, що таке булінг, які наслідки він має, куди звертатися по допомогу).

«Поговоримо про закон» — подкаст або відеоінтерв'ю (учні записують розмови з поліцейським, адвокатом, юристом про те, як закон захищає дітей і карає).

«Закон і ми» — інтерактивна виставка (учні створюють стенди із певною тематикою: правопорушення, відповідальність, булінг, як не стати жертвою злочину, що робити, якщо ти став свідком злочину тощо).

§ 17. Правничі професії. Роль правників у житті людини, суспільства та держави

NEW

Навіщо це тобі потрібно

Ми живемо у світі, де все побудовано на законах — від школи до держави. Але щоб жити справедливо, треба не лише знати свої права, а й розуміти, хто їх захищає.

Саме для цього ми вивчаємо правничі професії — щоб знати, як працюють юристи, адвокати, судді, прокурори, як вони допомагають людям відстояти правду.

Можливо, хтось із вас у майбутньому стане юристом чи суддею. Але навіть якщо ні — знання про право допоможуть кожному бути свідомим громадянином, який поважає закон та інших людей.

Тому ця тема — не просто про професії. Вона про справедливість, людяність і нашу спільну відповідальність за Батьківщину.

Опрацювавши параграф, ви зможете:

- описувати окремі юридичні професії;
- характеризувати основні повноваження слідчого, прокурора, адвоката, нотаріуса та представників інших юридичних професій;
- описувати вимоги до осіб, які бажають працювати за юридичним фахом;
- висловлювати судження щодо причин популярності юридичних професій у світі.

Юрист, адвокатура, адвокат, прокурор, нотаріус, слідчий, суддя, дізнавач.

E

Учениця 9 класу, Софія, вирішила підробляти після школи. Вона знайшла роботу в місцевій кав'ярні, де власник пообіцяв платити «готівкою», без офіційного оформлення. Перші два тижні все було добре, але потім власник перестав виплачувати зарплату, пояснивши: «Ти ж неповнолітня, працюєш без договору — ніхто тобі нічого не доведе». Софія засмутилася і не знала, до кого звернутися.

1. Як ви вважаєте, чи можна допомогти Софійці?
2. Хто і як це може зробити?
3. Правильно розв'язати цю ситуацію ми зможемо після опрацювання параграфа.

17.1. Які юридичні професії існують

Після завершення навчання у школі абсолютна більшість із вас продовжить навчання у закладах вищої освіти. Там ви здобудете вищу освіту й професію. Хтось буде інженером, а хтось — програмістом, одні стануть бухгалтерами, а інші — менеджерами. А хтось, можливо, захоче стати юристом.

Юрист — це фахівець, який має юридичні знання фундаментальні (глибокі) і спеціалізовані. Спеціалізовані знання потрібні для певного виду юридичної діяльності (діяльність адвоката, слідчого).

Юрист — це фахівець, який використовує свої правові знання на практиці, тобто вміє вчиняти певні юридичні дії, складати юридичні документи.

Види юридичної діяльності різняться за змістом, функціями, професійними якостями. Основними юридичними професіями (спеціальностями) є: слідчий, прокурор, суддя, нотаріус, адвокат, дізнавач.

Людина, яка здобула юридичну освіту, може працювати в:

- суді;
- прокуратурі;
- поліції;
- нотаріаті;
- фіскальній службі;
- органах державної влади та місцевого самоврядування;
- юстиції;
- органах реєстрації актів цивільного стану (РАЦС);
- юрисконсультантом на підприємствах, в установах та організаціях;
- адвокатурі та т. ін.

Відео. Світ професій. Юрист

17.2. Чим займаються слідчі та дізнавачі.

Слідчий — це службова особа, яка здійснює слідство.

У нашій державі слідчі є в поліції, податковій поліції, прокуратурі, Службі безпеки України, Національному Антикорупційному Бюро, Державному бюро розслідувань. Головне завдання будь-якого слідчого — якісне, всебічне, повне та об'єктивне розслідування кримінальних справ із дотриманням законодавства. Повноваження та діяльність слідчих регламентує Кримінально-процесуальний кодекс України (КПКУ).

Основними завданнями та обов'язками слідчого є:

- організація роботи з розслідування злочинів за кримінальною справою;

- розробка слідчих версій, що забезпечують своєчасне розкриття злочинів і встановлення винних осіб;
- створення та керування слідчими та слідчо-оперативними групами;
- збирання у кримінальній справі фактичних даних (доказів);
- проведення слідчих дій, тактичних операцій та комбінацій;
- виявлення індивідуально-психологічних особливостей людей з метою встановлення психологічного контакту, вибору засобів психологічного впливу в процесі розслідування злочинів тощо.

Основні повноваження слідчого:

- виконує слідчі дії;
- викликає для участі у проведенні слідчих дій свідків, потерпілих, обвинувачених та інших учасників кримінального судочинства, всіх без винятку громадян, у тому числі посадових осіб, незалежно від їхнього службового стану та статусу;
- отримує від установ, підприємств, організацій, незалежно від форм власності, та об'єднань громадян безперешкодно та безкоштовно відомості на письмовий запит (у тому числі й ті, що становлять комерційну та банківську таємницю), необхідні для кримінальних справ, що перебувають у провадженні;
- дає органам дізнання доручення і вказівки про проведення розшукових та слідчих дій, вимагає від органів дізнання сприяння у провадженні окремих слідчих дій;
- у межах, необхідних для розслідування кримінальної справи, збирає відомості про особу без її попередньої згоди.

Щоб стати слідчим, потрібно закінчити вищий заклад **юридичної освіти факультет підготовки слідчих**.

Дізнавач — це службова особа, яка здійснює досудове розслідування кримінальних проступків.

Підрозділи дізнання діють у Національній поліції, СБУ, Бюро економічної безпеки України, Державному бюро розслідувань, Національному антикорупційному бюро України та інших органах. Досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів

медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотання про закриття кримінального провадження.

Повноваження дізнавача визначені в статті 40 Кримінально-процесуального кодексу України (КПКУ).

Кримінально-процесуального кодексу України (КПКУ).

Стаття 40-1. Дізнавач уповноважений:

- починати дізнання за наявності підстав, передбачених КПКУ;
- проводити огляд місця події, обшук затриманої особи, опитувати осіб, вилучати знаряддя і засоби вчинення правопорушення, речі та документи, що є безпосереднім предметом кримінального проступку або виявлені під час затримання, а також проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у випадках, установлених КПКУ;
- доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій у випадках, установлених КПКУ, відповідним оперативним підрозділам;
- звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій;
- повідомляти за погодженням із прокурором особі про підозру у вчиненні кримінального проступку;
- за результатами розслідування складати обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та подавати їх прокурору на затвердження;
- приймати процесуальні рішення у випадках, передбачених КПКУ, у тому числі щодо закриття кримінального провадження за наявності підстав, передбачених КПКУ;
- здійснювати інші повноваження, передбачені КПКУ.

Кримінально-процесуальний кодекс України

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення дізнавача.

17.3. Якими є повноваження прокурорів і суддів.

Прокурор (лат. *procurare* — «розпоряджатися, піклуватися») — посадова особа, що відповідає за виклад доказів проти особи, підозрюваної у здійсненні правопорушення, в ході судового розгляду у кримінальній справі.

Прокурори є державними службовцями, які мають вищу освіту за спеціальністю (юриспруденція) і пройшли додаткову підготовку у сфері виконання правосуддя. Прокурор здійснює нагляд за додержанням і застосуванням законів. Діяльність прокуратури та прокурорів регламентує Закон України «Про прокуратуру».

Основними повноваженнями прокурора є:

- підтримання державного обвинувачення в суді;
- організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, розв'язування відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласною діяльністю органів правопорядку;
- представництво інтересів держави в суді у виняткових випадках і в порядку, визначених законом;
- прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію досудового розслідування до початку функціонування органів, яким законом будуть передані відповідні функції, а також функцію нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, — до набрання чинності законом про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій.
- При здійсненні своїх повноважень прокурор має право витребувати за письмовим запитом, ознайомлюватися та безоплатно отримувати копії документів і матеріалів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, державних та комунальних підприємств, установ та організацій, що перебувають у цих суб'єктів; отримувати усні або письмові пояснення від посадових осіб.

Закон України
«Про
прокуратуру»

Суддя — це державний посадовець, представник судової влади, який здійснює правосуддя та виносить рішення в судовій справі.

Призначення на посаду професійного судді здійснює Президент України за поданням Вищої ради правосуддя на конкурсній основі. На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший 30-ти та не старший 65-ти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше 5 років, є компетентним, добросовісним та володіє державною мовою. Особа, яка відповідає

зазначеним вимогам, має право звернутися із заявою до територіального управління державної судової адміністрації щодо рекомендації її для призначення чи обрання професійним суддею. Відбір проводиться на конкурсній основі.

Суддя веде судові засідання і приймає рішення у формі постанови суду, ухвали, вироку тощо.

Діяльність суддів врегульована Законом України «Про судоустрій і статус суддів».

17.4. Як нам допомагають нотаріуси та адвокати.

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначає правові засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні.

Адвокатура України є добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу.

Закон України
«Про судоустрій
і статус суддів»

Закон України
«Про адвокатуру
та адвокатську
діяльність»

Адвокат (лат. *advocatus* — той, хто допомагає, особливо на суді) — фізична особа, що здійснює адвокатську діяльність: захист, представництво, надання інших видів правничої допомоги.

Адвокатом може бути особа, яка:

- має вищу юридичну освіту, підтверджену дипломом України або відповідно до міжнародних договорів України дипломом іншої країни;
- стаж роботи у галузі права не менш ніж 2 роки;
- володіє державною мовою;
- склала кваліфікаційні іспити;
- пройшла стажування;
- одержала в Україні свідоцтво про право займатися адвокатською діяльністю;
- прийняла Присягу адвоката України.

Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, Служби безпеки, державного управління. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість.

Основними видами адвокатської діяльності є:

- консультації та роз'яснення з юридичних питань, усні та письмові довідки щодо законодавства;
- складання заяв, скарг та інших документів правового характеру;
- посвідчення копій документів у справах, які вони ведуть;
- здійснення представництва в суді, інших державних органах, перед громадянами та юридичними особами;
- надання юридичної допомоги підприємствам, установам, організаціям;
- здійснення правового забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян та юридичних осіб, виконання своїх обов'язків відповідно до кримінально-процесуального законодавства у процесі дізнання та попереднього слідства.

Нотаріат — це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законодавством, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріус — законодавчо уповноважена особа, до компетенції якої входить вчинення нотаріальних дій.

Нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту (університет, академія, інститут) і пройшов стажування протягом шести місяців у державній нотаріальній конторі або в нотаріуса, що займається приватною нотаріальною практикою, склав кваліфікаційний іспит та одержав свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість.

Права нотаріуса:

- складати проекти угод і заяв, виготовляти копії документів та виписки з них, а також давати роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій і консультації правового характеру;
- посвідчувати договори, заповіти;
- видавати свідоцтва на право власності та спадщину;
- посвідчувати копії документів тощо.

Закон України
«Про нотаріат»

Обов'язки нотаріуса:

- здійснювати свої професійні обов'язки відповідно до законодавства і принесеної присяги;
- сприяти громадянам, підприємствам, установам та організаціям у здійсненні їхніх прав та захисті законних інтересів,
- роз'яснювати права й обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду;
- зберігати в таємниці відомості, одержані ним у зв'язку з вчиненням нотаріальних дій.

E

Опрацюйте текст. Висловіть судження, у чому причини популярності юридичних професій.

Характеристика юридичної професії

- Це гуманна професія, тобто спрямована насамперед на забезпечення прав і свобод людини: створення організаційних умов для їх реалізації; охорону прав і свобод від їх порушень; захист прав і свобод у випадку їх порушення; відновлення порушених прав і свобод.
- Це соціально значуща професія, тому що пов'язана з державою і правом, важливими соціальними явищами; при цьому часто юристи мають великі владні повноваження.
- Це високоінтелектуальна професія, оскільки повинна охоплювати всі сфери життя суспільства з урахуванням складних заплутаних юридичних проблем.
- Це творча професія, позаяк пов'язана із розв'язанням нестандартних юридичних ситуацій; при цьому «творчість» не повинна виходити за межі права, що потребує від юриста ще більшого мистецтва щодо розв'язання юридичних проблем.
- Це точна професія, тобто вона є діяльністю, яка спирається на конкретні юридичні факти при точному дотриманні законодавства для отримання конкретного результату.
- Ця професія має організований характер, тому що завдання юриста полягає в організації дотримання юридичних заборон, виконання обов'язків, використання прав.
- Ця професія має велику свободу і самостійність, адже без них неможливо розв'язати складні нестандартні ситуації, які виникають у діяльності юриста, але ця свобода повинна перебувати в межах закону.
- Це відповідальна робота, оскільки завжди пов'язана з долею людей, і помилок не повинно бути.

За матеріалами сайту: <http://www.pravo.vuzlib.net>

Завдання та запитання

- 1) Хто такий юрист?
- 2) Вкажіть основні повноваження судді, прокурора, адвоката, слідчого, нотаріуса.
- 3) Наведіть приклади, де і ким можуть працювати особи, які закінчили заклади юридичної освіти.
- 4) Проаналізуйте вимоги до судді, адвоката, нотаріуса.
- 5) Вкажіть, що є спільним у діяльності слідчого, прокурора, адвоката.
- 6) Чому, на вашу думку, юридичні професії популярні у світі та Україні?

Зміст

Вступ.....	3
§ 1. Цінність права	5
§ 2. Право і закони в житті людини	11
Розділ І. Право в житті людини, суспільства та держави	
§ 3. Система права. Система законодавства	17
§ 4. Правовідносини	23
§ 5. Правопорушення	29
§ 6. Юридична відповідальність.....	36
Розділ 2. Конституційний лад України. Правовий статус людини і громадянина	
§ 7. Конституція України. Засади конституційного ладу.	43
§§ 8-9. Організація державної влади в Україні. Місьцеве самоврядування.....	50
§§ 10-11. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Громадянство України.....	65
Розділ 3. Правове регулювання правовідносин	
§§ 12-13. Неповнолітні в цивільно-правових відносинах.....	79
§ 14. Неповнолітні в сімейно-правових відносинах	94
§ 15. Неповнолітні в трудових відносинах.....	103
§ 16. Неповнолітні в адміністративних і кримінальних правовідносинах.....	112
§ 17. Правничі професії. Роль правників у житті людини, суспільства та держави	126

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	в кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

РАТУШНЯК Святослав Петрович

ПРАВОЗНАВСТВО

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ 9 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Головний редактор *Богдан Будний*
Редакторка *Донара Пендзей*
Художниця *Лілія Рейко*
Обкладинка *Ростислава Крамара*
Художній редактор *Ростислав Крамар*
Технічна редакторка *Неля Домарецька*
Комп'ютерна верстка *Івана Бліща*

Підписано до друку 16.05.2025. Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Шкільна.
Друк офсетний. Умовн. друк арк. 11,7. Умовн. фарбо-відб. 46,8. Обл.-вид. арк. 8,36.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002

Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008

тел./факс (0352)52-06-07

office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com